

ODJEĆA KAO SIMBOL OTPORA OD 1850. DO 1950. GODINE

Prstec Smolčec, Lucija

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Textile Technology / Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:201:921314>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-03**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Textile Technology University of Zagreb - Digital Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
TEKSTILNO – TEHNOLOŠKI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD
ODJEĆA KAO SIMBOL OTPORA OD 1850. DO 1950. GODINE
LUCIJA PRSTEC SMOLČEC

Zagreb, rujan 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
TEKSTILNO – TEHNOLOŠKI FAKULTET
Zavod za dizajn tekstila i odjeće

DIPLOMSKI RAD

ODJEĆA KAO SIMBOL OTPORA OD 1850. DO 1950. GODINE

LUCIJA PRSTEC SMOLČEC 10400/TMD – K

Doc. dr. sc. Katarina Nina Simončić

Zagreb, rujan 2018.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF TEXTILE TECHNOLOGY
Institute for textile and clothing design

GRADUATE THESIS

CLOTHES AS A SYMBOL OF RESISTANCE FROM 1850 TO 1950

LUCIJA PRSTEC SMOLČEC 10400/TMD – K

Doc. dr. sc. Katarina Nina Simončić

Zagreb, september 2018

Rad je ostvaren na Zavodu za dizajn tekstila i odjeće na Tekstilno – tehnološkom fakultetu u Zagrebu.

Diplomski rad ima 73 stranice i 55 slika.

Mentor rada: Katarina Nina Simončić, doc. dr. sc.

Lektor hrvatskog jezika: Draženka Polović, prof.

Lektor engleskog jezika: Irena Smolčec, prof.

Članovi Povjerenstva za ocjenu i obranu diplomskog rada:

1. Doc. dr. sc. Irena Šabarić, predsjednik
2. Izv. prof. dr. sc. Ivana Salopek Čubrić, član
3. Doc. dr. sc. Katarina Nina Simončić, član
4. Doc. art. Jasminka Končić, zamjenik člana

Datum predaje rada: 26. 6. 2018.

Datum obrane rada: 11. 9. 2018.

Zahvala i posveta

Zahvaljujem se svojoj mentorici doc. dr. sc. Katarini Nini Simončić na profesionalnom i stručnom mentorstvu tijekom izrade ovoga rada.

Uz mentoricu zahvalila bih se mr. sc. Elizabeti Serdar iz Hrvatskog školskog muzeja u Zagrebu te dr. sc. Filipu Hameršaku iz Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža koji su mi pomogli oko pronalaska ključnih fotografija i novinskih članaka na temelju kojih je rad napisan.

Diplomski rad posvećujem mami koja je bila inspiracija za nastanak ovoga rada.

Hvala.

SAŽETAK

Rad istražuje žensku kulturu odijevanja u razdoblju od 1850. do 1950. godine na području Zagreba. Naglasak i fokus je stavljen na semiotičko značenje odjeće u kontekstu borbe za emancipaciju i ravnopravnost. Kroz prikaz žena te zahvaljujući sačuvanim artefaktima, oslikan je uvid u neverbalnu komunikaciju i moć koju je odjeća imala, a ima i danas, kao katalizator u izražavanju stavova i mišljenja. Cilj rada je saznati, te prikazati odjeću i odjevne kompozicije žena na području Zagreba koje su koristile kao simbol otpora i borbe za ravnopravnost. Kako danas, tako je i tada moda odigrala jednu od ključnih uloga u oslikavanju žene te je postavila neke od temelja modernog društva.

Ključne riječi: semiotika, odjeća, emancipacija, odijevanje, Zagreb, 19. stoljeće, 20. stoljeće.

ABSTRACT

This work is about women fashion in the period between 1850 and 1950. The accent and the main focus in this work is on the semiotic meaning of clothes in the context of fight for emancipation and equality. Through the representation of women and with the help of preserved artifacts it is shown how powerful fashion was and still is as a nonverbal communication instrument in expression of opinions. The aim of this work is to explore and show fashion in Zagreb which women used as a symbol of resistance for equality. Through history fashion played one of the main role in forming women as they are known and seen today as in establishing foundations for today's modern society.

Key words: semiotic, fashion, emancipation, Zagreb, 19th century, 20th century.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. ŽENSKI POKRETI.....	3
3. ZAGREB NA PRIJELAZU STOLJEĆA	7
4. ŽENSKA MODA NA PRIJELAZU STOLJEĆA.....	9
5. SOCIJALNA PSIHOLOGIJA ODIJEVANJA SUFRAŽETKINJA	14
6. POVIJEST ŽENA ZAGREBA	16
7. ŽENSKA ODJEĆA NA PRIJELAZU STOLJEĆA U KONTEKSTU OTPORA U ZAGREBU.....	20
8. MATOŠ O ŽENAMA	59
9. ŽENA TIJEKOM DVA RATA.....	60
10. ZAKLJUČAK.....	66
11. POPIS ILUSTRACIJA	68
12. LITERATURA	72

1. UVOD

Ovaj rad bavi se ženskom kulturom odijevanja u Zagrebu u razdoblju od 1850. pa sve do 1950. godine. Naglasak i fokus je stavljen na semiotičko značenje odjeće u svrhu borbe za ravnopravnost i emancipaciju. Sredinom 19. stoljeća u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama počela se među radikalnim ženama rađati ideja o tome da bi žene, isto kao i muškarci, trebale imati pravo glasa te da one nisu, kako ih se do tada smatralo, manje vrijedne i sposobne od muškaraca. Potaknute tom idejom žene su se počele okupljati i djelovati kako bi se izborile za svoja prava. Bila je to duga i teška borba koja u nekim zemljama još i dan danas traje. Val promjena koji je lagano počeo ulaziti u društvo sredinom 19. stoljeća odrazio se, ne prvi put, i na kulturu odijevanja, odnosno modu. U želji za iskazivanjem svog političkog i sociološkog stava početkom 20. stoljeća, engleske sufražetkinje odijevaju bijele haljine ne bi li se istaknule u sivilu neistomišljenika. One su bile prve koje su odbacile korzete, a pola stoljeća kasnije i palile grudnjake. Koristile su sitne detalje i muške odjevne predmete, poput cilindra i kravata, a kasnije su svoj bunt i nezadovoljstvo okrunile i hlačama. Sve te promjene aktivno je pratio i zagrebački tisak koji je izvještavao svoje čitatelje i čitateljice o novitetima u svijetu. Postavlja se pitanje kako su zagrebačke žene reagirale na promjene koje dolaze s engleskim sufražetkinjama, te jesu li i koju odjeću koristile kao simbol otpora ne bi li se izborile za svoja prava. Kako je Francuska revolucija odigrala veliku ulogu za modu Francuske, tako je ilirski pokret postavio temelje modne neverbalne i semiotičke komunikacije u Hrvatskoj. U tom kontekstu značajnu ulogu ima Sidonija Erdödy Rubido koja svojim odjevnim kompozicijama i odabirom boja postavlja neke od temelja semiotičkog značenja odjeće i govori što misli u vrijeme kada ženama nije bilo dopušteno da izražavaju svoje mišljenje. Kako u Londonu, tako i u Zagrebu postoje fotografije koje svjedoče o prisutnosti muških odjevnih predmeta u ženskoj odjevnoj kompoziciji. Sport, edukacija i umjetnost su sve više prisutni i u ženskoj svakodnevnici te su također značajno doprinijeli emancipaciji, ali i utjecali na modu koja je nezaobilazan faktor kada je riječ o borbi za ravnopravnost. Milka Pogačić, Ivana Hirschmann, Marija Jambrišak samo su neka od imena koja su se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće borile za ravnopravnost pomoću odjeće s kojom su komunicirale. Veliki značaj za istraživanje toga fenomena imaju sačuvani artefakti osobito fotografije, koji se nalaze u Muzeju za umjetnost i obrt, Hrvatskom školskom muzeju, Modernoj Galeriji, Muzeju grada Zagreba, Muzeju suvremene umjetnosti i u Hrvatskom povijesnom muzeju, te novinski članci koji daju

uvid u semiotičku odjeću žena na području Zagreba te ih stavljaju u kontekst emancipiranih i neovisnih jedinki. Za pisanje ovoga diplomskoga rada najznačajnija literatura je knjiga „Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, autorice Katarine Nine Simončić, koja daje uvid i kronološki pregled u kulturu odijevanja na području grada Zagreba od sredine 19. stoljeća do prvog desetljeća prošloga stoljeća. Za uvid u društveni položaj žene na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće značajne su također knjige „Ženski vodič kroz Zagreb“ autora Barbare Blasin i Igora Markovića te „Hrvatska žena u povijesti“ autora Tomislava Ćorića. Osim navedenih knjiga značajni istraživački izvor bili su i novinski članci iz časopisa „Dom i svijet“, koji daju uvid u aktualnu modu određenog razdoblja, zatim „Jutarnji list“, koji prikazuje socijalni aspekt društva i kakvu je ulogu moda imala u tim promjenama te „Ženski list“ i „Zvekan“, koji kroz karikature prikazuju odnos društva prema modnim promjenama.

2. ŽENSKI POKRETI

Feminizam je ženski pokret koji se zasniva na zahtjevima za formalnom i pravnom jednakošću žena s muškarcima. S njim sredinom 19. stoljeća. počinje promjena podređenog položaja žena. Feminizam se razvio onog trenutka kada su se žene počele svjesno i djelotvorno organizirati radi poboljšanja svoga položaja.

Prva konvencija o pravima žena održana je 19. srpnja 1848. godine u Wesleyjskoj kapeli u Seneca Fallsu u Sjedinjenim Američkim Državama, kada je Elizabeth Cady Stanton predložila da bi žene morale same krenuti u borbu za pravo glasa. Industrijska revolucija¹ i bogatstvo britanskog imperija rezultirali su sredinom 19. stoljeća masovnijem zaposlenjem žena srednje klase, koje su radile kao sluškinje, guvernante, radnice u tvornicama i švelje. U prijašnjim su stoljećima žene radile kod kuće, na polju ili u obrtničkim radionicama. Od sredine 19. stoljeća po prvi put u povijesti svakog su tjedna dobivale, zvanično, svoju plaću. Sva radna mjesta za žene bila su nesigurna i lošije plaćena od muških. Ekonomski i društveno gledano, najviše čemu su se žene mogle nadati u to doba bio je brak. Nakon udaje sve što bi zaradile na poslu pripadalo je mužu. Barbara Bodichon i Bessie Rayner Parkes 1856. godine osnovale su odbor za peticiju kojom se tražilo donošenje zakona o vlasništvu udanih žena. Godine 1858. pokrenule su časopis „Englishwoman’s Journal“² koji se bavio pitanjima rada, obrazovanja, zakonskih prava i prava glasa žena. Godine 1859. utemeljile su „Društvo za promicanje zapošljavanja žena“.

Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća pojavio se drugi naraštaj feministica koje su se počele baviti rastućim jazom između udanih žena i društveno izopćenih prostitutki. Hrabre i odlučne žene su bile jedine koje su mogle reći da između te dvije skupine ne postoji nikakva razlika osim ekonomske. Tijekom tog novog vala, u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama razvijao se feminizam koji se zalagao za moralno društvo. Temeljio se na evangelističkim načelima prema kojima su alkohol, nasilje i seksualna razularenost muška zla koja prijete ženama. Smatrale su da su žene drugačije, odnosno moralno moćnije od muškaraca, pa je tako primjerice Carrie Nation

¹Industrijska revolucija je prevrat u proizvodnoj tehnici izazvan izumom i primjenom novih radnih strojeva koji su omogućili organizaciju proizvodnje u velikim razmjerima. Započela je najprije u engleskoj tekstilnoj industriji 1733. Industrijska revolucija omogućila je velik gospodarski razvoj, ali je izazvala i krupne socijalne probleme. Uvođenjem strojeva velik broj radnika ostao je bez posla. Potkraj 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća također je došlo do prekretnice u razvoju industrije. Industrijska revolucija u Hrvatskoj otpočela je u drugoj polovici 19. stoljeća.

² Časopis koji je izlazio jednom mjesečno u razdoblju od 1858. do 1864. godine u Londonu. Bavio se problemima vezanim uz zapošljavanje žena te njihovom ravnopravnošću.

napustila muža zbog njegove sklonosti piću i nasilju te je počela putovati Illinoisom, Ohiom i New Yorkom kolima u kojima je prevozila opeku i sjekire za rušenje šankova.

Sljedeći korak bila je borba za pravo glasa. U tome se osobito isticala obitelj Pankhurst, odnosno Emmeline³ i njezine kćeri Christabel⁴ i Sylvia⁵. Emmeline Pankhurst bila je u braku s Richard Pankhurstom koji je bio vođa antiimperijalista i reformator koji je zagovarao sindikalizam; ateist i slobodni mislilac, republikanac i zagovornik glasačkog prava žena. Godine 1901. Emmeline su izabrali za kandidatkinju ILP – a⁶ u mančesterskom školskom odboru. Godine 1903. u svojem salonu u Nelsonovoj ulici u Manchesteru osnovala je „Women's Social and Political Union“⁷. Prisutnost „Women's Social and Political Union“ prvi se put osjetila za vrijeme izbora 1906. godine kada se prvi put pojavila mogućnost da liberalna vlada da ženama pravo glasovanja. Savez se širio i razvijao te je 1907. godine imao tri tisuće ogranaka kojima su se priključivale učiteljice, činovnice, krojačice, prodavačice i tekstilne radnice. Imale su i svoj list po imenu „Votes for Women“ koji se prodavao u četrdeset tisuća primjeraka na tjedan. Iste godine su Christabel i Emmeline Pankhurst prekinule s ILP – om i laburističkom parlamentarnom kampanjom. Godine 1911. tadašnji premijer Velike Britanije Herbert Henry Asquith⁸ obećao je donošenje zakona koji bi ženama dao pravo glasa, međutim 1912. godine, nakon krunidbe novog kralja, to obećanje je bilo zaboravljeno. Kao reakcija na izostanak obećanog zakona o pravu glasa za žene, po cijelom West Endu u Londonu su porazbijani izlozi trgovina, prozori Ministarstva poslova, Ministarstva vanjskih poslova, Trgovačke komore, Nacionalnog liberalnog kluba. Uhićene su bile stotine sufražetkinja⁹ koje su prosvjedovale štrajkajući glađu što je rezultiralo oralnim silovanjem, odnosno prisilnim hranjenjem.

³ Pankhurst Emmeline bila je britanska sufražetkinja rođena u Manchesteru 4. 7. 1858. godine, a umrla je u Londonu 14. 6. 1928. Članica Liberalne stranke, zatim Neovisne laburističke i od 1918. Konzervativne stranke. Osnovala 1903. Socijalno-političku uniju žena, radikalnu organizaciju u kojoj se do 1914. razvijala živa djelatnost za žensko pravo glasa, ostvareno tek dvadesetih godina prošlog stoljeća.

⁴ Pankhurst Christabel Harriette je bila britanska sufražetkinja rođena u Manchesteru 22. 9. 1880. S majkom Emmeline Pankhurst je osnovala 1903. Socijalno-političku uniju žena. Drži se da je ona tvorac agresivne taktike pokreta sufražetkinja.

⁵ Pankhurst Emmeline Sylvia je bila britanska sufražetkinja, rođena 1882., a umrla 1960. Tijekom Prvog svjetskog rata (1914. – 1918.) organizirala je niz humanitarnih akcija u londonskoj radničkoj četvrti. Nakon 1918. promicala britansko – sovjetsko prijateljstvo, pridružila se protufašističkoj kampanji u doba talijanske agresije na Etiopiju. Napisala je povijest sufražetskoga pokreta i životopis svoje majke „The Life of Emmeline Pankhurst“. Od 1956. živjela je u Etiopiji.

⁶ Independent Labour Party – Nezavisna laburistička stranka.

⁷ Društveni i politički savez žena.

⁸ Britanski političar i premijer (1852. – 1928.).

⁹ Pobornice prava žena da glasuju na nacionalnim i lokalnim izborima te ravnopravnosti žena i muškaraca u svim područjima javnoga i političkoga života.

Godine 1918., nakon završetka Prvog svjetskog rata¹⁰, žene koje su bile starije od trideset godina dobile su pravo glasa u Velikoj Britaniji. Tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća djevojke u Europi i Sjevernoj Americi završavale su osnovnu školu, a one koje su pripadale višoj srednjoj klasi probijale su se na sveučilišta te su kasnije razvijale karijere. Žene su odigrale veliku ulogu u kulturnoj avangardi te dekade. Zahvaljujući mogućnosti rada koji se pojavio, milijuni mladih žena imale su mogućnost živjeti neovisan, do tada neviđen, način života. Dvadesete godine prošlog stoljeća završile su svjetskim gospodarskim slomom. Velika kriza koja se pojavila tridesetih godina prošlog stoljeća rezultirala je time da su žene postale predmetom mržnje jer se smatralo da oduzimaju muške poslove.

Situacija se promijenila kada je počeo Drugi svjetski rat¹¹ koji je trajao od 1939. do 1945. godine. Kada su muškarci otišli u rat, zaposleno je sedam milijuna žena u Sjedinjenim Američkim Državama. Zbog nedostatka radne snage, žene su počele raditi i obavljati poslove za koje se do tada smatralo da nisu bili za njih, ali i da ih one nisu bile u stanju raditi.

S završetkom Drugog svjetskog rata 1945. godine i povratkom muževa kući žene više nisu bile toliko potrebne kao radna snaga kao što je to bio slučaj tijekom rata. Usprkos tome, mnoge žene su htjela nastaviti raditi, čemu su se muškarci protivili. Radna segregacija, koja nije bila prisutna tijekom Drugog svjetskog rata, s završetkom rata se vratila te se ponovno počelo vjerovati i zastupati ideju da je ženama najbolje ostati kod kuće.

Kao i u 19. stoljeću, tako je i 1955. godine prosvjedni pokret i borba za prava žena u Sjedinjenim Američkim Državama krenuo iz borbe Afroamerikanki kada je Rosa Parks ušla u autobus i sjela na mjesto pokraj natpisa „Samo za bijelce“. Njezin prosvjed prerastao je u društvenu pobunu protiv bjelačkih struktura moći te su se Afroamerikanke i bjelkinje udružile u borbi za desegregaciju i upis na biračke popise.

Tijekom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, iz prosvjeda koji su potresali Sjedinjene Američke Države, rodio se novi ženski pokret. Kako u Sjedinjenim Američkim Državama tako i u Europi postojalo je sve više fakultetski obrazovanih žena koje su se osjećale ravnopravne s muškarcima, ali su u praksi i dalje bile zarobljene u

¹⁰ Prvi svjetski rat je vojni sukob između članica Antante i njihovih saveznika te članica Trojnoga saveza i njihovih saveznika koji je trajao od 28. 7. 1914. do 11. 11. 1918. godine.

¹¹ Vojni sukob između članica Trojnoga pakta i Saveznika – SSSR – a, SAD – a, Velike Britanije i Francuske, koji je trajao od 1. 9. 1939. do 2. 9. 1945.

tradicionalnu sporednu ulogu. Jedna od prvih akcija ženskih grupa za oslobođenje dogodila se 1969. godine na godišnjem izboru „Miss America“. U sklopu prosvjeda bila je i izvedba u centru koje se nalazila ovca s krunom na glavi. Također je bila i postavljena kanta u koju su bacale sve što simbolizira tlačjenje žena kao što su grudnjaci, steznici, umjetne trepavice. Sljedeći je dan u tisku pisalo: „Feministkinje spaljuju grudnjake!“¹²

¹² Watkins, S. A., Rueda, M., Rodriguez, M. 2002. *Feminizam za početnike*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb. 43 – 105.

3. ZAGREB NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Ukidanjem kmetstva 1848. godine stvaraju se uvjeti za upravno ujedinjenje svih zagrebačkih naselja, što se i događa 1850. Od tada Gradec, Kaptol i okolna naselja postaju jedinstveni grad.

U drugoj polovici 19. stoljeća stvaraju se osnove za život modernog grada Zagreba. Nakon ujedinjenja Kaptola, Gradeca i okolnih naselja u jedinstveni grad Zagreb, 1850. nastaje novo urbano središte Donji grad, te je razvoj kapitalističkog poduzetništva bio sve brži. Prema tadašnjem popisu stanovnika u Zagrebu je tada živjelo 16 657 stanovnika. Godine 1862. u promet je bila puštena prva željeznička pruga. Za Zagreb je to bio značajan događaj zato što je grad postao i željezničko raskrižje. Zahvaljujući pruzi, počeo je i brzi razvoj industrije što je dovelo do demografske eksplozije grada. Nastale su radničke četvrti poput Trnja, Trešnjevke i drugih. Godinu dana kasnije u rad je bila puštena i prva gradska plinara u Gundulićevoj ulici. Godine 1866. osnovana je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, današnja Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, te je iste godine bio postavljen spomenik banu Jelačiću na Jelačićevom trgu. Potres iz 1880. godine pokrenuo je obnovu i modernizaciju mnogih četvrti i građevina. Kulturni razvoj Zagreba posljednjih desetljeća 19. stoljeća obilježavaju osnivanja važnih kulturnih i prosvjetnih udruženja i ustanova. Na Trnju i Trešnjevci nastaju prve jezgre neplanski građenih naselja siromašnih slojeva građana. Istodobno se na sjevernom dijelu grada izgrađivao rezidencijalni dio nastanjen imućnijim stanovnicima grada Zagreba. U

19. stoljeću se broj stanovnika udeseterostručio. Godine 1891. održana je izložba na kojoj je demonstrirana upotreba električne energije te se započelo s gradnjom većeg broja manjih elektrana. Pred kraj stoljeća, 1895., na tadašnjem Akademischeplatzu otvorena je nova zgrada Hrvatskog narodnog kazališta.

Dvadeseto stoljeće donosi u Zagreb duh secesije¹³. Grad živi u obilju građanskog društva, čvrsto povezan s tadašnjim europskim središtima kulture, umjetnosti i znanosti.

Početak 20. stoljeća, već 1901., u gradu se pojavio i prvi automobil. Pet godina poslije, otvoreno je i prvo kino u Zagrebu; 1907. puštena je u rad prva javna elektrana u Zagrebu, te počinje izgradnja električne mreže i prvih kućnih priključaka. Još prije Prvog

¹³Naziv za skupine umjetnika koji su se u europskim umjetničkim središtima odcijepili potkraj 19. stoljeća od konzervativnih, često službenih akademskih umjetničkih društava, i osnovali udruge novih umjetničkih smjerova. Poznat još pod nazivima *Art nouveau*, *Jugendstil*, *Arte floreal*, *Stile Liberty*, *Modernismo* te *Modern Style*. Osnovne su značajke secesije valovite i vijugave linije, plošnost i stilizacija biljnih, cvjetnih i geometrijskih ornamenata, naglašena dekorativnost te asimetričnost, a u graditeljstvu nova prostorna rješenja omogućena uporabom novih materijala. Najznačajniji predstavnici secesije su G. Klimt, Koloman Moser, J. Hoffmann, J. M. Olbrich i O. Wagner.

svjetskog rata u Zagrebu je djelovalo petnaestak dioničkih poduzeća. U periodu od 1917. do 1925. otvoren je veći broj fakulteta i visokih škola. Godine 1925. u Zagrebu je počela raditi prva radiopostaja u ovom dijelu Europe. Hrvatski sabor 1918. godine donosi odluku o prekidu svih veza s Austro – Ugarskom Monarhijom te se Hrvatska udružuje u državu Slovenaca, Hrvata i Srba s sjedištem u Zagrebu. Uskoro je proglašeno ujedinjenje tih zemalja s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom u novu državnu tvorevinu, Kraljevinu SHS pod dinastijom Karađorđevića. Krajem 1929. godine država je nazvana Kraljevinom Jugoslavijom. Uspostavom Banovine Hrvatske, u ljeto 1939.godine, Zagreb postaje sjedište teritorija.

Njemački okupatori ušli su u Zagreb 10. 4. 1941. godine, te je istoga dana proglašena Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Zagreb je oslobođen 1945. godine, a razdoblje mira koje je uslijedilo utjecalo je na dinamičan razvoj grada. Godine 1946. uklonjen je spomenik banu Jelačiću, a na glavni trg vraćen je 1990.

Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata Zagrebu su pripojena mnoga predgrađa, osnovana su izdavačka poduzeća i Leksikografski zavod Miroslav Krleža, a na Kajzerici je izgrađen hipodrom.¹⁴

¹⁴Sušanj, B., Bilić, J., Štambak, D., Crljenko, Brkan, B., Andrić, V. 2004. *Zagreb*. MASMEDIA. Zagreb. 24 – 42.

4. ŽENSKA MODA NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Strano uplitanje tridesetih godina 19. stoljeća dovelo je do buđenja nacionalne svijesti te pojave ilirskog pokreta¹⁵ predvođenog Ljudevitom Gajem¹⁶. Godine 1847. hrvatski jezik postaje službeni jezik. Potaknuti promjenama i buđenjem nacionalne svijesti Hrvati su pripadnost i političke stavove iskazivali i putem neverbalne komunikacije, odnosno putem odjeće. U to vrijeme organizirani plesovi bili su društveno izuzetno značajni te se nakon sugestije Bogoslava Šuleka¹⁷ 1842. godine sve više pojavljuju surke¹⁸ (slika br. 1) i crvenkape (slika br. 2) na različitim svečanostima.

Slika br. 1: Surka od bijele čohe izvezena narodnim ornamentom od plave i crvene vunene niti, 1848. – 1850. godine, Hrvatska. Inventarni broj HPM/PMH 958.¹⁹

¹⁵ Poznat još i kao hrvatski narodni preporod. To je naziv za nacionalni, kulturni i politički pokret u Hrvatskoj koji je trajao od 1835. do 1848. Nastao je iz gospodarskoga, političkog i društvenoga razvoja Hrvatske.

¹⁶ Vođa hrvatskoga narodnoga preporoda i pisac (1809. – 1872.).

¹⁷ Bio je hrvatski jezikoslovac, leksikograf, književnik, novinar, publicist, povjesničar. Isticao se svojim publicističkim i političkim radom. Poznat je kao utemeljitelj hrvatskoga znanstvenoga nazivlja. Rođen je 1816., a umro 1895.

¹⁸ Dio muške nošnje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Surka je kraći kaput smeđe, sive ili bijele boje. Karakteriziraju ga bogato našiveni crveni gajtani i raznobojni vez. U doba ilirskoga pokreta ušao je u odjeću hrvatskih građana kao nacionalni simbol u borbi protiv Austrijanaca i Mađara.

¹⁹ Hrvatski povijesni muzej, Zagreb.

Slika br. 2: Ilirska crvenkapa iz 19. stoljeća, oko 1848. godine, Zagreb. Inventarni broj HPM/PMH 1216.²⁰

U ženskom odijevanju sve je popularnija krinolina (slika br. 3) koja je oko pedesetih godina 19. stoljeća bila pojačana kitovom usi.²¹ Godine 1856. kitove usi je zamijenila konstrukcija od laganog čelika dok su u Zagrebu tijekom šezdesetih godina 19. stoljeća bila propisana maksimalno dva obruča širine dva metra.²² Tijekom hoda krinolina se lagano njihala što je naglašavalo ženstvene pokrete te je služila istovremeno kao sredstvo zavodjenja, ali i očuvanja daminog dostojanstva s obzirom na to da je fizička bliskost između muškarca i žene u javnosti bila zabranjena. Da bi se izradio jedan odjevni predmet poput krinoline, bile su potrebne velike količine tekstilnog materijala te znatniji financijski trošak, što je dovelo do mnogih osuda i ismijavanja.²³ O tome svjedoče brojne grafike, ali i sačuvane novine koje govore kako su se u Sjedinjenim Američkim Državama 1893. godine muškarci obvezali na to da neće pratiti dame s obručima u kazalište, šetnju ili na ples (slika br. 4).²⁴ Uz neizostavnu krinolinu, steznik i bujna duga kosa predstavljali su ideal ljepote sredinom 19. stoljeća.

²⁰Hrvatski povijesni muzej, Zagreb.

²¹Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

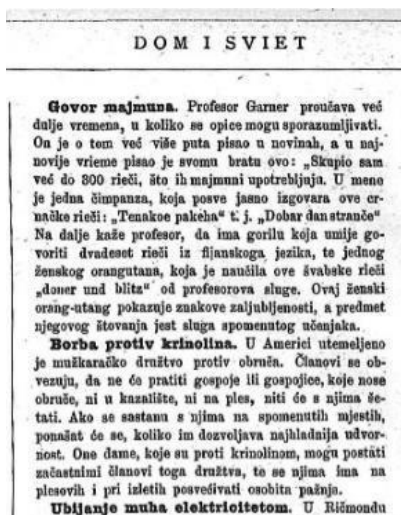
²²Moda i sport – Zimska сезона. 1888. *Dom i svijet*. 2. 32.

²³Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

²⁴Svaštice – Borba protiv krinolina. 1893. *Dom i svijet*. 8. 128.

Slika br. 3: Grupa od pet djevojčica u svijetlim krinolinama, a u sredini dječak u tamnom odijelu, 1867. godina, Zagreb. Autor fotografije je Ivan Stradl. Inventarni broj MUO – 030232.²⁵

Slika br. 4: Borba protiv krinoline, *Dom i svijet* 15. travnja 1893.²⁶

U tom periodu bujala je proizvodnja i ženskog donjeg rublja, čemu je pridonio ekonomski napredak mnogih europskih gradova. Materijali od kojih su se radile krinoline su bili uvozni tekstilni materijali koji su bili bogato ukrašeni orijentalnim uzorcima, dok

²⁵ Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb.

²⁶ Svaštice – Borba protiv krinolina. 1893. *Dom i svijet*. 8. 128.

su dekorativni elementi bili izrađeni od industrijske čipke. Boje koje su prevladavale bile su plava, crvena, ljubičasta te zelena, koja je bila simbol tuđinskog jer je predstavljala mađarsku nacionalnu boju. Šezdesetih godina 19. stoljeća u odjevnoj kompoziciji dominirao je uzak struk koji se postizao pomoću steznika pripijenog uz tijelo. Kako bi se upotpunila odjevna kompozicija nosio se šal od kašmira. Sredinom šezdesetih godina 19. stoljeća krinolina se postepeno sužavala, a tkanina se počela zabacivati unazad. Voluminoznost stražnje odjevnice postiže se pomoću metalne armature i jastucima pod nazivom *tournure* ili *bustle*²⁷. Osim ova dva naziva prisutni su još dva naziva, a to su *kavez* ili *miška*. Moda naglašene stražnjice pojavljuje se u Zagrebu od 1870. do 1877. te od 1882. do 1888. godine. Stražnji dio haljina završavao je s *šlepom* ili *puzom*²⁸, što je u Zagrebu najviše bilo prisutno na večernjim haljinama. Tijekom hoda u takvim haljinama nastajao je jedan specifičan zvuk šuštanja čvrstog svilenog tafta te je bio prisutan vizualni kontrast različitih tekstilnih materijala od kojih su haljine bile izrađene. Vizualni kontrast postignut različitim tekstilnim materijalima najviše je dolazio do izražaja na takozvanoj dvostrukoj suknji koja se pojavila kao revitalizacija *robe a la polonaise*²⁹ i stilskim načelima pravca historicizma.³⁰ Uz ove dvije haljine, bila je prisutna i izuzetno uska suknja koja je ograničavala i propisivala način hoda. Uz nju se nosio i duži steznik koji je prekrivao bokove. Društvena pravila koja su tada bila na snazi nisu dopuštala ženama nagle i slobodne pokrete te izražavanje ekspresije u bilo kojem obliku. Ako bi se žena ipak usudila izraziti emociju, društvo bi ju stigmatiziralo kao neuku. Moda je često diktirala i krojila pravila ponašanja, pa je tako krajem 19. stoljeća bila dopuštena povremena nesvjestica koju bi izazvao steznik. Idealan struk iznosio je 49,5 centimetara što je često rezultiralo slomljenim rebrima i mnogobrojnim zdravstvenim poteškoćama. Pred sam kraj osamdesetih godina 19. stoljeća silueta istaknute stražnjice se napušta. Od boja dominiraju crvena i crna. Haljine su postale sve jednostavnije te je fokus odjevne kompozicije pred kraj stoljeća na rukavima. Godine 1895. pojavljuju se balon rukavi, a 1896. ponoć se premjestila na predio ramena da bi 1897. godine rukav bio potpuno uzak i ravan.

²⁷ 1873. godine čelična konstrukcija u ženskoj odjevnoj kompoziciji više nije postojala, već su se rep i stražnji dio dobivali pomoću podsuknje i dodatka koji se nazivao *bustle* ili *tournure*. Bio je napravljen kao obruč od čelika ili kao jastučić koji se stavljao na stražnjicu.

²⁸ Poblaka ili skut na ženskoj haljini koji se vuče po podu.

²⁹ Poljska haljina također poznata pod imenom *robe a la polonaise*, imala je gornju haljinu koja se nabirala na donju suknju te je na taj način, zadizanjem gornje suknje, naglašen volumen haljine. Ova vrsta haljine oslobađa se korpeta te nema košarice.

³⁰ Pojava u europskoj arhitekturi, slikarstvu, skulpturi i primijenjenim umjetnostima u 19. stoljeću. Proizlazio je iz romantičarskih oduševljenja za prošlošću.

Početak 20. stoljeća smjernice za žensku modu dolaze iz Pariza. Krojači koji su tada djelovali u Zagrebu su izrađivali odjeću kojoj su ponekad dali i dašak vlastite kreativnosti. Prvih godina 20. stoljeća žensko tijelo je i dalje sputano steznikom te poprima siluetu slova S, što se postizalo upravo zahvaljujući stezniku. Osim steznika, pojava S siluete je također rezultat secesije koja je nastupila kao umjetnički pravac na ovim prostorima 1897. godine s Bukovcem³¹, Mihanovićem i Valdecom koji osnivaju Društvo hrvatskih umjetnika. Secesija je postala modni diktat i kao takva uvela je sve prisutnu valovitu liniju i floralne motive kako u umjetnosti tako i u modi. U periodu secesije pojavio se novi kanon ljepote pod imenom „gibson izgled“ koji je bio temeljen na izgledu glumice i plesačice.³² Karakteristično za „gibson izgled“ bila je snažno izražena S silueta koja se postizala s steznikom, dugačak vrat koji se optički postizao dubokim dekolteom te kosa koja je bila vezana u opuštenu punđu (slika br. 5).³³ Ovaj izgled bit će prisutan sve do početka Prvog svjetskog rata kada se pojavljuje novi kanon ljepote. Riječ je o pojednostavljenoj silueti popraćenju s androgenim dječjačkim izgledom koji će biti prisutan dvadesetih godina prošlog stoljeća.³⁴

Slika br. 5: Fotografija djevojke u poluprofilu, odjevena u bijelu bluzu s secesijskom frizurinom, atelje Mosinger, Zagreb 1907. godine. Inventarni broj MUO – 039666.³⁵

³¹Vlaho Bukovac je slikar koji je rođen 1855. godine, a umro je 1922. godine.

³²Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

³³*La moda – Storia della moda dal XVIII al XX secolo*. 2015. Taschen. Kuln. 113.

³⁴Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

³⁵Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb.

5. SOCIJALNA PSIHOLOGIJA ODIJEVANJA SUFRAŽETKINJA

Odjeća i izgled prožimaju aspekte svakodnevnog života. Oni su faktori svih razina socijalne organizacije i ljudskih odnosa. Odjeća je medij neverbalne komunikacije te putem nje pojedinac šalje sliku o samome sebi. Socijalna psihologija o odjeći koristi interdisciplinarni pristup kako bi pokušala objasniti na koji sve način ljudi koriste odjevne predmete kao semiotičke znakove u interakciji za komunikaciju jedan s drugim. Interes za takvom disciplinom pojavio se tijekom 19. stoljeća kada se pojavljuju prve posljedice industrijalizacije te pokret reforme ženske odjeće. Sociološki i psihološki pristup pomažu u stvaranju konceptualnog okvira za proučavanje odjeće. Kroz odjeću nositelj i promatrač mogu neverbalno komunicirati jedan s drugim. Ključ takve komunikacije je značenje, odnosno simbol same odjeće koja se nosi. Kako bi komunikacija bila uspješna potrebno je razumjeti odjeću kao modul vizualne komunikacije te ju promatrati više kao objektivno značenje koje ima za ljude, a manje kao subjektivno. Smjer za razvitak i oblikovanje kulture odijevanja i mode u različitim dijelovima svijeta diktirali su različiti razlozi poput klime, kulture i politike. Značajnost odjevnih motiva u socijalnim interakcijama je povezana s činjenicom da ljudi pokušavaju interpretirati međusobne motive kako bi jedni druge razumjeli. Odjeća je povezana s osobnim konceptom. Ona pomaže prilikom definiranja oko toga tko osoba je. Kroz sociologiju se uspjelo shvatiti kako drugi vide značenje odjeće u interakcijama te se uče sociološka značenja vezana uz odjeću. Ona je dio identiteta osobe koji se koristi kako bi se upravljalo dojmom koji nositelj ostavlja na promatrača. Dojam koji nositelj ostavlja je važan dio očekivanja koja promatrač ima. Socijalne uloge mogu biti propisane kroz spol ili godina nositelja. Odjeća također može simbolizirati mogući konflikt. Tijekom povijesti odjeća je imala svoje značenje, pravila i svrhu, bilo putem *sumptuous leges*³⁶ ili putem odjeće koja nešto predstavlja, kao što je primjerice uniforma.³⁷

Značajnu ulogu u socijalnoj psihologiji odijevanja ima i boja, pa je tako početkom 20. stoljeća bijela boja postala fundamentalna boja britanskog pokreta sufražetkinja; 1908. godine bijela boja je postala službena boja WSPU – a. Bijela boja je predstavljala čistoću, dok je zelena, koja je također bila nošena, predstavljala nadu, a ljubičasta dostojanstvo. Zelena i ljubičasta boja su se najviše nosile kao dodaci, primjerice zeleni šeširi ili ljubičaste trake, dok je bijela bila dominantna boja odjevne kombinacije jedne

³⁶Zakoni o raskoši.

³⁷Kaiser, B. S. 1985. *The Social Psychology of Clothing*. Macmillian Publishing Company. New York. 4 –

sufražetkinje. Povijesno gledano, moda kao tema još uvijek nije definirana u kontekstu sufražetkinja, ali postoji opće saznanje da je imala važnu semiotičku ulogu. Vizualna i simbolička funkcija odjeće u ikonografiji pokreta bila je puno kompleksnija te je funkcionirala na više razina kako bi definirala i informirala sami pokret, ali i ljude oko nje. Bijela haljina koju su koristile britanske sufražetkinje imala je performativnu i stratešku funkciju koja je vukla svoje korijene iz povijesne ikonografije značenja bijele boje kao nečega što kulturološki asocira na pozitivan čin. Bijela boja, osim što predstavlja čistoću i nevinost u ovom kontekstu, prije svega je označavala klasnu i rodnu diferencijalnost. Tijekom perioda između 1909. i 1913. godine, kada je pokret bio na svom vrhuncu, nosile su se haljine bijele boje između ostaloga i zato jer su u modi prevladavale tamne boje te su se na taj način, putem snažnog kontrastnog kolorita, djevojke i žene koje su pripadale pokretu izdvajale iz mase sivih neistomišljenika. U kontekstu javnog prostora i javnog govora sufražetkinja, bijela boja je istovremeno predstavljala i dekadenciju i poštovanje te vizualnu afirmaciju jednakosti. Iako je WSPU bio svjestan jačine sociološkog konteksta mode, često su u tisku bile opisane kao neženstvene i neprimjereno odjevene. Odjeća u kontekstu značenja je često tihi i nepriznati medij komunikacije.³⁸ Ukazatelj na to koliku snažnu ulogu u značenju ima moda je i činjenica da je odjeća postala centralni fokus u javnoj slici sufražetkinja.³⁹ Međutim, u vrijeme kada je pokret bio na vrhuncu, tiskovna izdanja u kojima su bile prezentirane sufražetkinje treba uzeti s rezervom, s obzirom na to da su žene prikazivale isključivo novinari, odnosno muškarci, jer novinarki tada još nije bilo.⁴⁰ Odjeća kao medij imala je značajan doprinos u kontekstu sociološkog tumačenja i značenja. Kako je poznato, sve do 14. stoljeća, do kada se i koristi termin kultura odijevanja, nije postojala rodna diferencija u odijevanju. Pojavom krojene odjeće i podjele po rodovima u odijevanju počinje se govoriti o modi. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće muška odjeća postiže svoj vrhunac semiotičkog značenja u kojem je prilagođena za žene. Međutim, odjeća kao takva vuče korijene iz 19. stoljeća kada sociološki prikaz nositelja koji je bio u okviru dominantnih društvenih normi izaziva brojne promjene u modi kada pred sam početak Francuske revolucije⁴¹ žene imaju pokušaj nošenja muške mode.⁴²

³⁸Faiers, J. 2016. *Colors in Fashion*. Bloomsbury Academic. London. 21 – 33.

³⁹Crane, D. 2000. *Fashion and its Social Agendas*. The University of Chicago Press. Chicago. 126 – 128.

⁴⁰Aindow, R. 2010. *Dress and Identity in British Literary Culture 1870 – 1914*. Ashgate Publishing Limited. Burlington. 5 – 29.

⁴¹ Razdoblje revolucionarnih promjena kojima je srušen feudalni poredak i uspostavljeno građansko društvo i država.

⁴²Crane, D. 2000. *Fashion and its Social Agendas*. The University of Chicago Press. Chicago. 126 – 128.

6. POVIJEST ŽENA ZAGREBA

U doba hrvatskog narodnog preporoda u 19. stoljeću žene Hrvatske su djelatno uključene. To je zasluga grofa Janka Draškovića⁴³ koji je potaknuo hrvatske plemkinje da se uključe u narodni preporod. Upravo zato ne čudi da se prvi znaci otpora u neverbalnoj komunikaciji na ženskoj odjeći, pa makar i samo kroz boje, očituju upravo u tom periodu. Hrvatske plemkinje su tada osnovale Društvo domorotkinja, čiji je glavni zadatak bio da odgajaju djecu u narodnom jeziku i domorodnom duhu. Jedna od značajnijih žena tog vremena bila je Dragojla Jarnević⁴⁴. Ona je svojim radom kao književnica i učiteljica posvjedočila kako žene mogu pridonijeti narodnom identitetu.⁴⁵ U isto vrijeme narodni duh budila je i promovirala svojim pjevanjem i Sidonija Erdödy Rubido. Godine 1846. u ulozi Ljubice sudjelovala je u izvođenju prve hrvatske opere „Ljubav i zloba“ Vatroslava Lisinskog.⁴⁶

Godine 1855. u Zagrebu je osnovano Gospojinsko društvo koje je radilo na socijalnoj i nacionalnoj problematici. Sredina i druga polovica 19. stoljeća je vrijeme industrijalizacije hrvatskog prostora. Žena je kao radnica također bila uključena u industriju i radne procese tog vremena. Iako su radile naporne poslove, taj je prijelaz otvorio nova vrata u povijesti žene u Hrvatskoj. Stjecanjem novih iskustva i znanja kod žena će se i u Zagrebu poticati nova samosvijest, te će se početi uključivati u borbu za socijalna, a samim time i ženska prava.

Počeci industrijalizacije išli su paralelno s počecima pučkog školstva u koje su se postepeno uključivale i žene.⁴⁷ U razdoblju banovanja Ivana Mažuranića⁴⁸ od 1873. do 1880. godine hrvatski je teritorij bio zahvaćen valom modernizacije koja je bila provođena u neliberalnom društvu, karakterizirale su ga umjerenost, kompromisi i sklonost tradicionalizmu. Jedan segment hrvatskog društva doživio je zamjetne promjene upravo pod utjecajem tih reformi, a to je bio segment obrazovanja. Žensko obrazovanje, prvenstveno određivanje granica do kojih ono može ići, bilo je vrlo često i aktualno pitanje. Postavljajući to pitanje, nastojali su doći do odgovora kakva je uloga žene u tom modernom, novom društvu koje nastaje. Prvi hrvatski školski zakon, koji je i za ondašnje

⁴³ Hrvatski preporoditelj i političar. Rođen je u Zagrebu 20. 10. 1770. Umro je 14. 1. 1856. godine. Oko 1830. priključio se mladom naraštaju građanske inteligencije, koja je svojom djelatnošću polagala temelje hrvatskom nacionalnom pokretu.

⁴⁴ Hrvatska književnica i učiteljica. Živjela je od 1812. do 1875. godine u Karlovcu.

⁴⁵ Ćorić, T.: *Hrvatska žena u povijesti*, K. Krešimir, Zagreb, 1997., str: 23 – 98.

⁴⁶ Blasinić, B., Marković, I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Meandar. Zagreb. 65.

⁴⁷ Ćorić, T. 1997. *Hrvatska žena u povijesti*. Krešimir. Zagreb. 23 – 98.

⁴⁸ Hrvatski pjesnik, jezikoslovac i političar. Bio je hrvatski ban od 1873. do 1880. godine.

europske prilike predstavljao veliki pomak u modernizaciji školstva Hrvatske, izražavao je liberalna načela u brojnim svojim odredbama. Drugi školski zakon izazvao je također pravu revoluciju u pogledu zakonskih odredbi koje su se odnosile na prevladavanje razlika u obrazovanju djece seoskih i gradskih sredina, a još više u pogledu obrazovanja ženske djece kao i položaja učiteljica u novom odgojno – obrazovnom sustavu. Pučke četverogodišnje škole postale su obavezne za svu djecu, pa tako i žensku. Žensko učiteljsko osoblje izjednačilo se s muškim kolegama u svim pravima.⁴⁹ Jedna od značajnijih učiteljica je Marija Jambrišak, zapamćena po tome što je bila prva žena na ovim prostorima koja se zalagala za jednake uvjete rada i jednaku plaću.⁵⁰ Upis na redovan studij Filozofskog fakulteta Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, ženama je bio dopušten u jesen 1901. godine. Do tada njima je bilo dozvoljeno studiranje samo kao izvanrednim studenticama, i to tek od 1895. godine. Na ostale fakultete studentice su dobile pravo upisa tek nakon Prvog svjetskog rata. U drugim srednjoeuropskim zemljama taj se korak dogodio u isto ili slično vrijeme kao i na ovim prostorima, odnosno u Zagrebu. Primjerice, Bečko sveučilište primilo je prve redovne studentice na Filozofski fakultet 1897. godine, dok je Budimpeštansko sveučilište od 1895. godine upisivalo djevojke na Filozofski, Medicinski i Farmaceutski fakultet. Obaveze i prava zagrebačkih studentica 1895. godine bitno su se razlikovale od onih koje su imali redovni studenti. Izvanredne studentice mogle su slušati sveučilišna predavanja, ali nisu imale nikakvih fakultetskih obaveza te također nisu mogle polagati završne ispite. Naredbom vlade 1901. godine bilo je uređeno i polaganje mature za djevojke na muškim gimnazijama jer bez tog preduvjeta nisu mogle ostvariti pristup sveučilištu. Prve tri redovne studentice upisale su se akademske godine 1901./1902. na studije Filozofskog fakulteta. Bile su to Milica pl. Bogdanović, Milka Maravić i Vjera Tkalčić.

Iako je ovaj korak bio jedan od pokazatelja modernizacije u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, rasprave na temu ženskog obrazovanja vodile su se sve do Prvog svjetskog rata.⁵¹ Bili su to ujedno prvi pokušaji prevladavanja rodne nejednakosti, a najbolji put da se ona pokuša prevladati je omogućavanje obrazovanja te na taj način podizanje ženske samosvijesti o njihovoj ravnopravnoj ulozi u kreiranju društvenog života. Moderna žena koja se počela formirati, tada nije bila moderna samo svojim zanimanjem kao radnica, činovnica, liječnica, pravnica, već i zato što je bila sve više

⁴⁹Jagić, S. 2008. Jer kad žene budu žene prave. *Povijest u nastavi* 11. 77 – 98.

⁵⁰Blasin, B., Marković, I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Meandar. Zagreb. 77.

⁵¹*Žene kroz povijest – zbornik radova*. 2012. Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 103 – 126.

uključena u politiku. I u ostalim europskim zemljama postojale su slične nedoumice i rasprave vezane uz prava i emancipaciju žena. Određena odstupanja i napredak u pogledu davanja prava glasa ženama, uočava se na primjeru skandinavskih zemalja, pa su tako Finkinje među prvima u Europi dobile pravo glasa, već 1906. godine. Hrvatice su dobile pravo glasa 1945., po završetku Drugog svjetskog rata.

O boljem statusu žena početkom 20. stoljeća piše u svojim člancima Stjepan Radić⁵². Uoči i tijekom Prvog svjetskog rata Radić se zalagao za to da hrvatske žene steknu obrazovanje jer će morati obavljati sve poslove, pa i one koje su do tada obavljali samo muškarci. Bio je prvi koji je u Saboru zahtijevao pravo glasa i za žene. Fizičke razlike između muškaraca i žena uzimale su se kao glavni adut za drugačiju poziciju žena naspram muškarca tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća, što je rezultiralo i različitom zadaćom u društvu. To se očitavalo primjerice u naobrazbi, pa su tako djevojčice i dječaci odvojeno obučavani. Devedesete godine 19. stoljeća donose neke promjene glede pozicije žena te se mogu uočiti sve glasnjiji zahtjevi za ženom koja će ispunjavati zahtjeve građanskog društva, a s druge strane tradicionalne vrijednosti su sve jače. Pred kraj 19. stoljeća ideal postaje hrvatska rodoljubna žena. Opća nesigurnost koja je zahvatila hrvatsko društvo krajem 19. stoljeća uslijed neriješenih političkih prilika te novim formiranjem građanskog društva koji su značili i rušenje sistema starih vrijednosti, još jače je učvrstila koncepciju moralnog obiteljskog života. Separacija muške i ženske domene bila je jasno uočljiva u uvjetima formiranja hrvatskog građanskog društva. Žena je, budući da je bila izostavljena iz novog procesa, postala simbol tradicionalnih vrijednosti i morala.

Na prijelazu stoljeća moralnost rada žena dovedena je u pitanje; to se smatralo isključivo muškom kategorijom. U slučaju građanskih i plemićkih žena ženski je rad označavao iskorak žene u javni život te je bio označen kao promiskuitetan. Nedovoljna obrazovanost hrvatskih djevojaka bila je uzrokom veoma usko shvaćenog pojma emancipacije. Hrvatske žene, uskraćivane u političkim, ekonomskim i društvenim pravima, su samo preko visokog obrazovanja polako ulazile u javni život zapošljavajući se u različitim oblastima društvenog rada, te počinju participirati u stručnim i profesionalnim zanimanjima.

Početkom 20. stoljeća žene su u Zagrebu bile izložene velikoj rodnoj diferencijaciji te relativno slaboj profesionalnoj solidarnosti između spolova. Isto tako, socijalna

⁵²Hrvatski političar i publicist rođen 1871. godine, a umro je 1928. godine.

podrška koja bi poticala njihov rad bila je vrlo slaba. Sve su to bili razlozi vrlo teškog samostalnog probitka učiteljica, te su one bile prve koje su počele osnivati strukovna udruženja namijenjena isključivo ženama u namjeri da unutar tih profesionalnih udruženja dobiju poticaj za rad i nastavak karijere. Godine 1900. osnovan je Klub učiteljica. Funkcija tog udruženja bila je postizanje ekonomskog prosperiteta. Klub je djelovao u vremenu kada su žene u Zagrebu, pa i šire, vodile tešku borbu s tradicionalnim predrasudama, lišene osobnih i građanskih prava kao što su pravo glasovanja, pravo nasljeđivanja te slobodnog raspolaganja imovinom. Iako je udruga bila zamišljena da bude nosilac emancipatorskih težnji, ona se ipak više bavila edukativnom i još više karitativnom djelatnošću.⁵³

⁵³Jagić, S. 2008. Jer kad žene budu žene prave. *Povijest u nastavi* 11. 77 – 98.

7. ŽENSKA ODJEĆA NA PRIJELAZU STOLJEĆA U KONTEKSTU OTPORA U ZAGREBU

Tijekom tridesetih godina 19. stoljeća pripadnost i politički stavovi su se iskazivali putem odjeće te su se organizirani plesovi, kao društveno značajni događaji, iskorištavali upravo za neverbalne vizualne komunikacije putem odjeće. Surke i crvenkape su bile glavno obilježje ilirskog pokreta u kojem su prevladavale plava, crvena i bijela boja. U ženskoj odjevnoj kompoziciji sve je popularnija bila krinolina. Žene su također upotpunjavale svoje modne kompozicije surkom u znak solidarnosti i podrške političkoj ideji. Također su nosile lepeze i torbice koje su na sebi imale izvezeni ilirski grb. Neverbalna komunikacija koja se pojavila u ženskoj odjeći tijekom ilirskog pokreta prvi put omogućava ženi na području Zagreba da i ona izražava svoje političko mišljenje. Žena je tada bila daleko od ravnopravnosti, ali je putem odjeće koristila ono malo prostora kojeg je imala da iskaže svoje mišljenje i politički stav.⁵⁴ Stjepan Miletić⁵⁵ je 1895. godine, povodom otvaranja nove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, naručio svečani zastor od Vlahe Bukovca. Zastor pod nazivom „Hrvatski preporod“ predstavlja sintezu dubrovačke kulturne tradicije i preporodnih nastajanja te su na njemu prikazani gotovo svi vodeći ilirci, a među njima u pratnji Ivana Kukuljevića Sakcinskog nalazi se i Sidonija Erdödy Rubido. Rođena je u Zagrebu 1819. godine, a njezini su roditelji posvetili iznimnu pažnju njezinom obrazovanju te su joj pružili temeljnu glazbenu naobrazbu. S obzirom na to da su i njena mama i baka bile glazbeno educirane žene, pomagale su Sidoniji u njezinoj glazbenoj naobrazbi. Početkom tridesetih godina 19. stoljeća Ferdo Livadić je uz pomoć Ljudevita Gaja uglazbio nekoliko hrvatskih pjesama među kojima je bila i „Još Hrvatska ni propala“. U to doba bilo je nemoguće pronaći pjevače koji su bili spremni na to da ih javno izvedu zbog straha od reakcije tada pretežito promađarske publike. Znajući za Sidonijin talent, Ljudevit Gaj se obratio njezinom ocu, koji je bio jedan od rijetkih plemića koji je simpatizirao ilirski pokret, s molbom da ona izvede program pjesama na hrvatskom jeziku. Godine 1833. Sidonija je s nepunih četrnaest godina nastupila na javnom koncertu u zagrebačkoj Streljani. Ovacije dijela publike naklonjene ilircima rezultirale su time da je za sam kraj izvela tada još neizvođenu „Još Hrvatska ni propala“. Četrdesetih godina 19. stoljeća Sidonija nastupa po Zagrebu,

⁵⁴Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

⁵⁵Rođen je u Zagrebu 1868., a umro je u Münchenu 1908. godine. Bio je redatelj, kazališni kritičar, književnik. Od 1894. do 1898. godine bio je intendant Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu.

promiče ideju hrvatskog narodnog preporoda i stječe veliku slavu. Ona je bila jedna od rijetkih žena u ilirskom pokretu, ali je također bila i jedna od rijetkih koja je solidarnost prema ideji pokazivala putem semiotičkog značenja odjeće.⁵⁶ Postoje sačuvani primjerci tiska iz 1840. godine koji svjedoče o zabavama i balovima koji su se tada organizirali. Također, zahvaljujući tim sačuvanim primjercima tiska, zna se da se u ono doba većina plesača oblačila u narodne *surke*. Godine 1841. bio je organiziran bal u Streljani u Zagrebu. Tisak svjedoči o tome da su na tom događaju prevladavale crvena i bijela boja. Najveću pažnju te večeri je dobila Sidonija koja je predvodila kolo, koje se prvi puta plesalo na javnoj zabavi. Ne zna se kako je Sidonija na tom plesu bila obučena, međutim postoje sačuvane slike koje svjedoče o tome da je Sidonija odabirom boja koje je nosila, a to su plava, bijela i crvena, također koristila odjeću kao medij s kojim je iskazivala svoje stavove. Primjer su „Dvorane zagrebačke karte“ na kojima je prikazana Sidonija u ulozi Ljubice. Na karti srce dama (slika br. 6) Sidonija je prikazana u kostimu crvene, plave i bijele boje.

Slika br. 6: Sidonija Erdödy Rubido, „Dvorane zagrebačke karte“, prikazana je u kostimu crvene, plave i bijele boje u ulozi Ljubice iz opere „Ljubav i zloba“ Vatroslava Lisinskog.

Zagreb 1847. godine, koloritni bakrorez. Inventarni broj MGZ 010209.⁵⁷

⁵⁶Blasin, B., Marković, I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Meandar. Zagreb. 58 – 173.

⁵⁷Muzej grada Zagreba

Premda je Sidonija odjeću koristila kao medij za ilirski preporod, a ne za emancipaciju žene, njezin doprinos je značajan u kontekstu žene koja je odjeću koristila kao medij komunikacije putem kojeg je žena, u vrijeme kada nije smjela i mogla imati svoje mišljenje, izražavala svoj stav te se može reći da je postavila temelje za daljnje razvijanje mode kao sredstvo komunikacije u borbi za ravnopravnost što je dovelo do prvih pitanja o emancipaciji na ovim prostorima.⁵⁸

Iako muškarac više nije vezao ženi steznik, kao što je bio slučaj u 18. stoljeću, ukoliko žena nije imala isti čvor navečer koji joj je muž napravio ujutro, on je imao pravo tražiti razvod. Žene su i dalje bile u podređenom statusu naspram muškaraca. Žene su tada, kako pravilima ponašanja tako i putem mode, bile okovane, te je i njihov duh bio potpuno ukroćen. Neovisna i samosvjesna žena je bilo nešto što je bilo društveno neprihvaćeno. Društveni, ali i modni nemiri kulminirali su političkom borbom samih žena, koje su se počele boriti za ravnopravnost spolova. Pred kraj osamdesetih godina 19. stoljeća žensku modu obilježio je šešir nalik tuljcu koji je bio revitaliziran iz crnog cilindra kojeg su tada nosili muškarci (slika br. 7).

Slika br. 7: Barunica Ada Vranyczany s tuljcem na glavi sjedi na dijelu balustrade, Zagreb, 1902. godine. Autor Mosinger Rudolf. Inventarni broj MUO – 015834/166.⁵⁹

⁵⁸ Jagarčec, Nadica. <http://www.tz-kumrovec-desinic-zagorskasela.hr/sidonija-erdody-rubido/>, pristupljeno 26. 2. 2018.

⁵⁹ Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Polagano su se i u žensku modu unosili elementi muške mode ne bi li se naglasila emancipirana pa čak i buntovna i provokativna odjevna kompozicija. Osnovna podjela, hlače za mušku populaciju te haljine i suknje za žensku, zadržala se sve do dvadesetih godina prošlog stoljeća. Osamdesetih godina 19. stoljeća, zahvaljujući društvenim pokretima, stvaraju se novi temelji za akceptiranje tog odjavnog oblika i u ženskoj modi. Hlače, koje su strogo bile namijenjene muškarcima, bile su dozvoljene ženama za nošenje samo uz liječničku dozvolu koja je morala biti potvrđena kod načelnika policije. Radilo se o ženama s hormonalnim poremećajima. U Francuskoj su hlače ženama bile zabranjene statutom koji je predstavljao neku vrstu *sumptuous leges*. Zabrana nošenja hlača za žene pretvorila je taj odjevni predmet u simbol sputanosti žena. Društvene uloge i kanoni odijevanja koji su tada bili dominantni, postepeno su postali predmet pobune (slika br. 8). Za nošenje hlača zalaže se ženski pokret koji tvrdi i objašnjava da ne ugrožavaju zdravlje te da su ugodne za nošenje. U tom periodu pojavila se i tzv. „podijeljena suknja“, kasnije poznata pod imenom suknja – hlače. Njihova prethodnica bile su široke hlače stegnute u gležnju te su asocirale na dimije, a preko njih su se nosile kraće suknje, i simbolizirale su otpor i neovisnost. Djevojke koje su ih nosile bile su poznate kao *bloomer's girls*, a osmislila ih je Amelie Jenks Bloomer 1851. U vrijeme kada su se pojavile izazvale su pogrdu i smijeh jer se žena u muškoj odjeći smatrala vulgarnom. Pojavom borbe za ravnopravnost, žene su bile značajno ohrabrene u javnim istupima. Radno su se sve više osposobljavale te su bile sve prisutnije u poslovnom svijetu (slika br. 9). Emancipacija i otpor koji se budio u ženskoj svijesti odražavao se i na modu, pa je tako usredotočenost pala na to da se izbací kruti steznik te da se u primjenu uvedu i hlače u žensku odjevnu kombinaciju. O tome svjedoče i grafike i tekstovi objavljeni u tadašnjim časopisima. U početku su tu promjenu kritizirali, međutim kasnije su poticali žene na emancipaciju i putem odjavnih kompozicija.

Sport koji je postao sastavni dio života mlade suvremene žene, te kao takav odigrao i značajnu ulogu u emancipaciji, zahtijevao je promjene, ali je i širio horizonte razmišljanja u kontekstu ženske mode.⁶⁰ Ivana Hirschmann (slika br. 10) prva je žena kojoj je gimnastika, odnosno tjeľovježba, bila jedini i glavni predmet za koji se školovala i osposobljavala položivši stručni ispit 1894. godine. Sve do 1920. godine bila je jedina učiteljica tjeľovježbe u srednjim školama u Hrvatskoj. Predavala je u Zagrebu po

⁶⁰Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

Slika br. 8: Gospođe s tuljcima na glavi sjede na ogradi, a iza njih stoji Gustav Pongratz s *halbcilindrom* koji je jako sličan šeširima koje nose gospođe, Zagreb, 1885. godine. Inventarni broj MUO – 049430.⁶¹

⁶¹Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

M o d e r n o .

Dojdući tast: „Dakle, vi želite uzeti moju kćer?“

Prosa c: „Jest, ja mol m.“

Dojdući tast: „A znate li vi kuhati, prati, peglati, djecu njegovati, u obće voditi kućno gospodarstvo.«

Prosa c: „A čemu trebam ja to da znam?“

Dojdući tast: „Nu zato, jer to moja kći ne zna.“

Slika br. 9: *Moderno*, *Zvekan*, humoristični list, 1897. godine se ismijavao na račun žena koje više ništa ne rade po kući, već to moraju njihovi muževi.⁶²

Slika br. 10: Učenice srednje škole, s nekoliko profesora, među njima i Ivana Hirschmann (drugi red, sjedi treća s desna), Zagreb, početak 20. stoljeća. Inventarni broj HŠM 38507.⁶³

⁶²Moderno. 1890. *Zvekan*. 141.

⁶³Hrvatski školski muzej, Zagreb

sistemu u ženskom liceju od 1892. godine kada je i osnovan. Uvela je mnoge sportove i igre poput kriketa, podučavala je djevojke kako da igraju nogomet te je 1921. godine u Gornjogradsku gimnaziju uvela i hazenu. Ono po čemu je Ivana Hirschmann posebno značajna, u kontekstu neverbalne komunikacije i korištenja odjeće kao semiotički simbol otpora, je njezin stil oblačenja. Bila je sitne građe te se za ono vrijeme, kraj 19. stoljeća, odijevala revolucionarno. Kaput s istaknutim ovratnikom, muška leptir – mašna, kratko ošišana kosa i uvijek cigareta u rukama, bili su njezin zaštitni znak, te se na taj način poistovjećivala s muškim rodnom (slika br. 11). U vrijeme kada u Londonu žene nose bijele haljine kao simbol čistoće, te ona postaje zaštitni znak WSPU – a, u Zagrebu postoji predavačica tjelovježbe u kaputu s leptir – mašnom, kratke kose.⁶⁴

Slika br. 11: Ivana Hirschmann, Atelier Ivan Rechnitzer fotografski artistski zavod, Zagreb, poslije 1901. godine. Inventarni broj HŠM Mf 275.⁶⁵

⁶⁴Blasin, B., Marković, I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Meandar. Zagreb. 58 – 173.

⁶⁵Hrvatski školski muzej, Zagreb

I dok se Zagreb krajem 19. stoljeća zgražao nad odjevnim kompozicijama emancipirane Ivane Hirschmann, *Jutarnji list* je 1912. godine objavio članak u kojem piše: „Glasovita učiteljica prava glasovanja u hlačama dr. Mary Wolker, koja već preko pedeset godina nosi muško odielo (...) U Americi nema gotovo čovjeka, koji po imenu ne bi poznavao ovu glasovitu gospodju. 1861., kada je položila medicinski doktorat, odložila je gospojinsku toiletu, i od tada nosila je muški kaput s sivim hlačama i cilindrom.“⁶⁶

Za sport se pojavljuju posebno namijenjeni steznici i sportske košulje koje su bile izrađene od pletenine. Djevojke i žene više nisu za kupanje nosile haljine, kako je do tada bilo uobičajeno, već su se pojavili kostimi namijenjeni isključivo u te svrhe. Za vožnju s biciklom moglo se kod modnog krojača Josipa Pesta kupiti oblik suknja – hlača. Da su se žene bavile sportom i vozile bicikle svjedoči i tisak; u novinama *Zvekan* objavljuju mnoge članke u ironičnom tonu na temu promjena koja se događaju u ženskoj kulturi, a s time i u modi (slike od br. 12 do 16). Osim tiska, o pojavi bicikla u ženskoj svakodnevnici svjedoče i sačuvane fotografije (slika br. 17 i 18).

B a š z a t o !

— Ja sam mislila, da ti je tvoj suprug zabranio, da se voziš na biciklu?
— Ta baš za to se i vozim !

Slika br. 12: *Zvekan*, 1902. godine.⁶⁷

⁶⁶Različite vesti – Žena u hlačama na umoru. 1912. *Jutarnji list* 83. 6.

⁶⁷*Zvekan*. 1902. 159

Dječija prisposoba.

Suprug: Draga moja, ti si već jako debela, pa ti ne bi škodilo, da se malo voziš na biciklu.

Supruga: Ja na biciklu? Ne, ja se to ne bih mogla naučiti!

Mali Nikica: A za što ne, kad se je naučio onaj slon u cirkusu.

Slika br. 13: *Zvekan*, 1900. godine.⁶⁸

Tjera sport.

„Dragi Janko, kako to, da tvoja žena sjedi cijeli dan na biciklu?
Ona ti ne može ni objed skuhati!“

„Hvala Bogu da ne može!“

Slika br. 14: *Zvekan*, 1897. godine.⁶⁹

⁶⁸ *Zvekan*. 1900. 108

⁶⁹ *Zvekan*. 1897. 94

Kratkovidna biciklistica.

1.) Oh' kako je krasno ovako na svježem zraku iza naporne vožnje počivati.

2.) Sad samo još jednu kiticu poljskog cvieća za mog Adolfa, onda opet dalje.

3) Za Boga, a gdje su mi ostali pedali?

Slika br. 15: Zvekan, 1899. godine.⁷⁰

⁷⁰Zvekan. 1899. 46

M o d e r n o .

A: A gdje je vaša gospodja supruga?

B: Otišla je na biciklu, da se malo proveze.

A: Tako! A vi niste pošli snjom?

B: To nije moguće, jer neko mora voditi kućno gospodarstvo.

Slika br. 16: *Zvekan*, 1903. godine.⁷¹

Slika br. 17: Tizi Scotti na biciklu, Zagreb, 1897. godine. Autor Varga Gjuro.

Inventarni broj MUO – 021424.⁷²

⁷¹*Zvekan*. 1903. 115

⁷²Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Slika br. 18: Fotografija djevojke u bijeloj haljini oslonjene na bicikl ispred neutralne jednoboje pozadine zida. Na fotografiji rukom pisano: Baronesa Ada Vranyczany, Zagreb, 1906. godine. Autor Vraniczany Ljudevit. Inventarni broj MUO – 024710.⁷³

Pred kraj 19. stoljeća, a zadržao se i početkom 20. stoljeća, pojavio se novi odjevni oblik po imenu žensko odijelo (slika br. 19). Kao rezultat ženskog pokreta u svom osnovnom obliku bio je preuzet od muškog odijela. Isto kao i muško odijelo, i žensko odijelo se sastojalo od tri dijela. Imalo je gornji uski haljetak, košulju i suknju koja je bila ili zvonolikog ili A – kroja. Neizostavan dio te odjevne kompozicije, isto kao i kod muške, bila je marama, koja je asocijala na kravatu, ili leptir – mašna. Novi odjevni predmet, izvučen bazično iz muškog odjevnog predmeta, bio je najviše zastupljen i nošen kod učiteljica.⁷⁴

⁷³ Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

⁷⁴ Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

Slika br. 19: Žensko odijelo, Zagreb, 1910. – 1911. godine. Inventarni broj MUO – 12501/1,2.⁷⁵

⁷⁵Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Jedna od najpoznatijih novinarki, koja je zapamćena upravo s muškom kravatom, je Marija Jurić Zagorka koja je živjela od 1873. do 1957. godine. Danas je poznata po mnogim svojim djelima, međutim u ovom kontekstu najznačajniji je njezin rad u *Obzoru*⁷⁶.

U samom početku Zagorka je bila u redakciji novina izolirana zato što su muške kolege odbijale sjediti s njom u istoj prostoriji. U to vrijeme, 1897. godine, bila je preopterećena s poslom te kao većina radnica potplaćena. U istoj zgradi u podrumu su s njom radile radnice tiskare s kojima je 1897. godine osnovala „Kolo radnih žena“. To je bila organizacija nalik današnjim ženskim udrugama, čiji statut nije bio službeno potvrđen. Kroz aktivnosti kojima se udruga bavila Zagorka se prvi put upoznala s problematikom s kojom se suočavaju žene koje su radile u Hrvatskoj, što će nadalje, uz pitanje ženske emancipacije u braku i poslu, kao i borbe za žensko pravo glasa, biti njezina glavna novinarska tema. To najbolje pokazuju njezini članci: „Napredna žena i današnji muškarci“, koji je izašao 1909. godine u časopisu *Zvono*; „Hrvatska izborna reforma i žene“ te „Adresa žena upućena hrvatskom Saboru“, koji su izašli 1917. godine u časopisu *Ženski svijet*. Također su značajni i članci koji su bili tiskani u knjigama poput *Zagrebačke silhouette* iz 1911. godine. Zbog svojih liberalnih i socijalno – demokratskih stavova o ženskim pitanjima, ubrzo se sukobila s građanskom elitom, prije svega s Antunom Gustavom Matošem te prvim građanskim feministkinjama. Tajna čitateljskog fenomena Zagorka leži u tome da je ona kao urednica *Ženskog lista* (1925. – 1938.) i *Hrvatice* (1938. – 1941.) pratila modu, suvremene ženske teme te je plasirala provokativne teme koje još dan danas nisu riješene, poput pitanja braka bez djece.

U kontekstu mode je značajna stoga što je, primjerice, putem *Ženskog lista* pozivala žene da odbace korzet kao simbol oslobođenja te na prihvaćanje *bubikopf* frizure. Osim što je pozivala čitateljice na oslobođenje putem odjevnih predmeta, Zagorka je i sama radila pomake u svojoj odjevnoj kompoziciji, pa ju se tako često može vidjeti na fotografijama u takozvanom ženskom odijelu (slika br. 20), a kasnije i s kravatom (slika br. 21). Zahvaljujući sačuvanim fotografijama, saznaje se da su je žene nosile i ranije (slika br. 22).

⁷⁶Hrvatski politički dnevnik što ga je pod imenom *Pozor* pokrenuo E. Vrbančić 1860. godine u Zagrebu. List je okupljao protivnike bečkog apsolutizma. Izlazio je svakodnevno, osim nedjeljom. Nakon nekolicine zabrana, 1871.godine pojavljuje se u Zagrebu pod imenom *Obzor* u vlasništvu Dioničke tiskare. Godine 1918. dosegao je nakladu od 15 000 primjeraka, potom je postupno izgubio prioritet na hrvatskom medijskome prostoru. Ugašen je u travnju 1941. godine.

Slika br. 20: Marija Jurić Zagorka u ženskom odijelu.⁷⁷

Slika br. 21: Marija Jurić Zagorka, 1954. – 1957. godine.⁷⁸

⁷⁷ *Hrvatsko novinarsko društvo: HND: prvo stoljeće: Hrvatsko novinarsko društvo 1910. – 2010.* 2010. Press Data, Zagreb.

⁷⁸ *Hrvatsko novinarsko društvo: HND: prvo stoljeće: Hrvatsko novinarsko društvo 1910. – 2010.* 2010. Press Data, Zagreb.

Slika br. 22: Lilly Pejačević i Tassy Kussevich, 1901. godine. Autor Balogh Dragutin. Inventarni broj MUO – 035042.⁷⁹

Ono što je također bilo specifično kod ženskog odijela je to što je ono bilo oslobođeno steznika. Može se pretpostaviti da je, osim što je pozivala čitateljice da odbace korzet, Zagorka i sama to učinila kao simboličan čin ženske emancipacije koju je ona i predstavljala.⁸⁰

U zagrebačkom tisku spominje se košulja koja zahvaljujući svojem kroju na području struka prianja uz tijelo te se naziva *corset* (slika br. 23 i 24). Kako su žene u Zagrebu nastojale pratiti društvene promjene, sve više su nosile žensko odijelo (slika br. 25) te su se počele udruživati u ženske klubove po imenu „gospojine“. Klub „gospojine“ je bio osnovan 1897. godine te se zalagao za poboljšanje života žena.

⁷⁹Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

⁸⁰Hrvatsko novinarsko društvo: *HND: prvo stoljeće: Hrvatsko novinarsko društvo 1910. – 2010.* 2010. Press Data. Zagreb. 361 – 365.

Slika br. 23: Od svijetložute svile, Zagreb, 1915. godine. Secesija. Inventarni broj MUO – 012504.⁸¹

Slika br. 24: *Corset, Domaće ognjište*, 1907. godine.⁸²

⁸¹ Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

⁸² *Domaće ognjište*. 1907.

Slika br. 25: Žensko odijelo: košulja corste, leptir mašna, suknja A – kroja i oglavlje. Zagreb, 1909. godine. Inventarni broj: fot. 47569 (MGZ).⁸³

Pred kraj 19. stoljeća krenula je reforma ženske odjeće koja je doživjela s jedne strane pozitivne reakcije, a s druge strane negativne. Liječnici su u njoj vidjeli konačno oslobođenje ženskog struka, tj. tijela koje je bilo zdrobljeno steznikom, dok su same žene to doživljavale kao oslobođenje duha, pa time i njih samih. Godine 1897. glavni promotor reforme odjeće oslobođene od steznika, postao je belgijski slikar i arhitekt, ujedno i predstavnik secesije, Henry van de Velde⁸⁴ koji je predstavio i nova umjetnička načela u modernom ženskom odijevanju. On je smatrao da je neuspjeh ranijeg reform – pokreta koji oslobađa ženu od steznika i daje joj slobodu, ležao u tome što je polazište bilo

⁸³ Muzej grada Zagreba, Zagreb

⁸⁴ Belgijski arhitekt i pisac o umjetnosti rođen 1863. godine. Predstavnik je pokreta secesije i pobornik estetike funkcionalizma u teoriji i praksi..

zdravstveni razlozi, a ne estetski. Za razliku od *artistic dress*⁸⁵ van de Velde je s *reform dress* odbacivao revitalizaciju povijesnih odjevnih stilova te se zalagao za nove forme. U *Domu i svijetu* već se 1887. godine spominje *reform dress* pod nazivom reforma ženske nošnje, koja je u Zagrebu bila doživljena kao neženstvena odora koja je teško bila prihvaćena. Kada se spominje u zagrebačkom tisku reforma ženske nošnje, najčešće se pritom mislilo na žensko odijelo koje je bilo oslobođeno steznika. Dame koje su nosile tu vrstu odjeće koristile su je kao način komunikacije i izričaj antimodnog ženskog pokreta (slika br. 26 i 27). Ona je predstavljala žene slobodnog duha koje se mogu slobodno kretati (slika br. 28).⁸⁶

Slika br. 26: Haljinu je osmislio Bela Čikoš – Sesija. Haljina je proizvod Industrije Berger, 1905. – 1910. godine. Inventarni broj MUO – 16926.⁸⁷

Slika br. 27: Refom odijelo, crtež, *Domaće ognjište*, 1907. godine.⁸⁸

⁸⁵ Referira se na majstore renesanse koji su svoje modele odijevali u duge prozirne haljine. Riječ je o revitaliziranoj srednjovjekovnoj haljini bez steznika koja se svojom formom suprotstavila krinolini i pariškoj stražnjici. *Artisticdress* su nosile intelektualke i supruge slikara.

⁸⁶ Svaštica – Reforma ženske nošnje. 1888. i 1897. *Dom i svijet* 6, 120.

⁸⁷ Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

⁸⁸ *Domaće ognjište*. 1907.

Slika br. 28: Od prugaste crvene svile s kratkim crnim baršunastim bolerom s dugim uskim rukavima. Haljina je ravna, bez struka, kopča se sprijeda po cijeloj dužini s plisiranim volanom od iste crvene svile. Haljina završava širokim pojasom od crnog baršuna, Zagreb, 1900. – 1901. godine. Inventarni broj MUO – 9642.⁸⁹

⁸⁹Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Mediji, ali i malo tržište koje je reforma ženske nošnje imala, izgubili su interes za nju, te se fokus 1915. godine stavlja na kazališni kostim. U Zagrebu je u to vrijeme djelovao Tomislav Krizman⁹⁰ čiji je fokus rada bio na kostimografiji i oblikovanju tekstilnih uzoraka.⁹¹ Godine 1913. u *Theatre de la Renaissance* bila je izvedena predstava za koju je Paul Poiret⁹² radio kostime. *Le Minaret* su bili orijentalni kostimi koji su, između ostaloga, vukli korijene i iz ruskog baleta. Radikalni kostimi koje su nosile glumice i plesačice sastojali su se od hlača nalik dimijama te tunike koja se u donjem dijelu širila pomoću konstrukcije koja ju je držala.⁹³ Zagreb 1921. godine dobiva svoju scenu kabareta te, makar su moda i kostimografija odvojene umjetničke grane, ne treba zanemariti važnost kostima u kontekstu oslobođenja ženskog tijela i, kao takvog, simbola emancipacije (slika br. 29).

Slika br. 29: Glumica u kostimu, Zagreb, 1916. godine. Autor Mosinger Rudolf. Inventarni broj MUO – 021419.⁹⁴

⁹⁰Tomislav Krizman (1882. – 1955.) bio je hrvatski slikar i grafičar.

⁹¹Simončić, K.N.2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

⁹²Rođen je u Parizu u Francuskoj 1879. godine i umro je 1944. u Parizu. U prva dva desetljeća 20. stoljeća bio je jedan od najznačajnijih modnih dizajnera tog perioda.

⁹³Troy, N. 1997. 2002. *Fashion Theory – Paul Poiret's Minaret Style: Originality, Reproduction, and Art in Fashion*. 6, 117 – 144.

⁹⁴Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Ako se uzme u obzir kontekst vremena, hlače na pozornici na ženskom tijelu bile su jednako neprihvatljive kao i na ulici. Godine 1921. zabilježena je fotografija na kojoj su prikazane mlade glumice odjevene u hlače (slika br. 30), tj. u kostime koji u donjem dijelu kompozicije podsjećaju i očigledno vuku korijene iz *Le Minaret* Paula Poireta. To također upućuje na Zagreb kao europski grad koji je u tijeku s revolucionarnim društvenim promjenama tog vremena.⁹⁵

Slika br. 30: Kabaret 1921. godine u Zagrebu. Na fotografiji su prikazani Aca Binički, Juraj Dević, Ruža Binički, Fanika Haiman, Evka Mikulić i Marina Obetkova.⁹⁶

Kraj 19. stoljeća postavio je temelje na kojima će se ženska moda nastaviti razvijati tijekom 20. stoljeća u kontekstu otpora i političke borbe za ravnopravnost. Naglasak je stavljen na funkcionalnost, što se najviše očituje kroz oslobođenje tijela od krutih okova odjeće. Usprkos tome, tisak sugerira čitateljicama da ne bi smjele zaboraviti njegovati vanjski izgled te ih potiču da njeguju svoju ljepotu. Početkom 20. stoljeća zagrebački intelektualci su se putem tiska počeli izjašnjavati o negativnim posljedicama steznika. U tome se posebno isticala Marija Goldman. Međutim, primjerci sačuvanog tiska sugeriraju

⁹⁵ Mrduljaš, I. 1984. *Zagrebački Kabaret*. Znanje. Zagreb. 53 – 54.

⁹⁶ Ibid

na to da se steznik treba izbaciti iz kulture odijevanja zbog zdravstvenih razloga, a razlozi poput otpora i emancipacije se ne spominju, osim kasnije u člancima Marije Jurić Zagorke. Ono što je zabilježeno putem tiska su jednostavno odjevene djevojke te se za takve izražavala zabrinutost da će ostati nezapažene, te zato neće uspjeti osnovati bračnu zajednicu.

Početak 20. stoljeća prema zakonu Austro – Ugarske Monarhije iz 1869. godine, ženama je bilo dopušteno da rade kao učiteljice u prva četiri razreda osnovne škole. Za razliku od muškaraca, makar su češće i više radile od njih, imale su manje plaće te su dodatno bile diskriminirane pravilima poput zabrane udaje. U kontekstu tog zakona ne iznenađuje da su jednostavno i kontraverzno odjevene žene bile upravo učiteljice koje su s svojim odjevnim kombinacijama pomicala granice i pružale otpor.

Jedna od takvih učiteljica je i Marija Jambrišak, koja je revolucionarne 1871., kod stare zgrade kazališta na Markovu trgu, tražila jednake uvjete rada te jednaku plaću. Činjenica da je to napravila učiteljica nije iznenađujuća, jer je to bila jedina javna služba u koju su žene imale pristup. Poznato je da je Marija Jambrišak bila članica kluba „gospojine“. Također se može vidjeti na sačuvanim fotografijama da je prikazana dosta često u ženskom odijelu (slike od br. 31 do 34), te se može postaviti pitanje, s obzirom na već viđene članice „gospojine“, je li žensko odijelo bilo simbol emancipacije i otpora u Zagrebu?⁹⁷

Slika br. 31: Marija Jambrišak oko 1898. godine. Inventarni broj HŠM Mf 3.⁹⁸

⁹⁷ Blasinić, B., Marković, I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Meandar. Zagreb. 58 – 173.

⁹⁸ Hrvatski školski muzej, Zagreb

Slika br. 32: Marija Jambrišak 1898. godine. Inventarni broj HŠM Mf 7.⁹⁹

Slika br. 33: Marija Jambrišak, Zagreb, 1900. godine. Inventarni broj HŠM Mp 5689.¹⁰⁰

⁹⁹Hrvatski školski muzej, Zagreb

¹⁰⁰Hrvatski školski muzej, Zagreb

Slika br. 34: Marija Jambrišak. Inventarni broj HŠM Mf 1379.¹⁰¹

Druga značajna učiteljica iz tog razdoblja je Milka Pogačić koja je svojim odjevnim kombinacijama također rušila sve tadašnje zakone i norme (slike od br. 35 do 40). Milka Pogačić bila je hrvatska učiteljica i književnica. Rođena je u Zagrebu 1860. godine, a umrla je u Zagrebu 1936. Proučavala je školstvo i europska reformska pedagoška kretanja. Zauzimala se za bolje životne uvjete i školovanje siromašne djece. Osnovala je Dječji dom, a pokrenula je i osnivanje Više djevojačke škole kućanskoga smjera u Zagrebu. Bila je suradnica i urednica časopisa *Domaće ognjište* od 1901. do 1912. godine.¹⁰² Na sačuvanim fotografijama i slikama vidljivo je, isto kao i kod Marije Jambrišak, da je često odjevena u žensko odijelo te je tu odjevnu kompoziciju upotpunjavala s kravatom ili leptir - mašnom i kratkom kosom.

¹⁰¹Hrvatski školski muzej, Zagreb

¹⁰²<http://www.enciklopedija.hr/>, pristupljeno 10. 11. 2017.

Slika br. 35: Milka Pogačić, Foto Tonka, Zagreb, oko 1890. do 1920. godine. Inventarni broj HŠM Mf 6.¹⁰³

Slika br. 36: Milka Pogačić, Fotodiapozitivni Zavod „Urania“, Zagreb oko 1895. do 1925. godine. Inventarni broj HŠM Mf 10.¹⁰⁴

¹⁰³ Hrvatski školski muzej, Zagreb

¹⁰⁴ Hrvatski školski muzej, Zagreb

Slika br. 37: Milka Pogačić, Zagreb oko 1912. godine. Inventarni broj HŠM Mf 11.¹⁰⁵

Slika br. 38: Milka Pogačić, Foto Tonka, Zagreb, oko 1890. do 1920. godine. Inventarni broj HŠM Mf 14.¹⁰⁶

¹⁰⁵Hrvatski školski muzej, Zagreb

¹⁰⁶Hrvatski školski muzej, Zagreb

Slika br. 39: Hrvatska učiteljska pripomoćna i posmrtna zadruga. Ravnateljstvo i poslovno osoblje. Sjede, s lijeva: Josip Klobučar, Juraj Prejac, Iso Vlajsavljević, Antun Cuvaj, Milka Pogačić, Ivan Martinović, Dragutin Jovan. Stoje, s lijeva: Julije Varžička, Matija Lisac, Franjo Bartuš, Josip Kirin, Skender Kranjc, Josip Medved, Mato Sladojević, Zagreb, 1906. godine.

Inventarni broj HŠM Mf 64.¹⁰⁷

Slika br. 40: Portret Milke Pogačić, autor Gabrijel Jurkić, ulje na platnu, Zagreb, 1913. godine.

Inventarni broj HŠM Mp 1235.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Hrvatski školski muzej, Zagreb

¹⁰⁸ Hrvatski školski muzej, Zagreb

Zahvaljujući pokretima za ravnopravnost, omogućeno je ženama da budu prisutne u aktivnostima koje su do tada bile isključivo rezervirane za muškarce. Jedna od takvih aktivnosti bio je sport, u kojem je bjelina bila posebno zastupljena. Usprkos bjelini koja je vladala sportskom scenom (slika br. 41), u Londonu je, kao što je već istaknuto, bijela boja bila simbol sufražetkinja. U Zagrebu, osim u sportu, bijela boja je također bila dosta zastupljena u ženskim odjevnim kompozicijama, što se može vidjeti iz sačuvanih fotografija. Eventualnu povezanost s Londonom i sufražetkinjama nije moguće dokazati, ali s obzirom na sačuvane primjerke tiska koji je izvještavao zagrebačke čitateljice o Londonu i bjelini, može se pretpostaviti da u nekim slučajevima postoji poveznica. Osim bjeline u svakodnevnom odijevanju, interesantna je poveznica između bjeline kao simbola engleskih sufražetkinja i bjeline u sportu kao prvog prostora gdje se žene mogu kretati. Uz oglavlje koje su nosile, dame su prigodom igranja tenisa obuvale obuću koja je bila izrađena od antilop kože ili su bile bose.

Slika br. 41: Gospoda i gospođe na tenisu, 1908. godine, Hrvatska. Autor Pinter Gabrijel. Inventarni broj MUO – 024693.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Š p o r t.

A: „Moj dragi, ja znam plivati, jašiti, sklizati, loviti, tjerati bicikl, piti, pjevati i što hoćeš.“

B: „Ja ne znam ni jedno ni drugo, ali lagati to znam i ja.“

Slika br. 42: *Zvekan*, 1899. godine.¹¹⁰

Uz sport, žene su se počele baviti s aktivnostima poput vožnje automobila. S obzirom na to da su ceste bile makadamske i prašnjave, dame su prilikom vožnje odijevale ogrtače u neutralnim tonovima, naočale koje bi im štitile oči te šešire s koprenom kako bi im lice ostalo čisto.¹¹¹ *Hrvatski automobilni list* 1914. godine donosi čestitku prvoj ženskoj vozačici, Almi pl. Balley, na kojoj se može vidjeti da vozi u ogrtaču s šeširom, naočalama i rukavicama, što je bila uobičajena odjeća tog doba za vozačice kako se ne bi uprljale s prašinom koja se dizala na cestama s obzirom da tada ceste nisu bile asfaltirane (slika br. 43). Iako su ju mnoge žene slijedile, predrasude su prema vozačicama bile brojne. Iako je sam čin revolucionaran, isto kao i žene na biciklu, ipak se u ovom slučaju ne može govoriti o odjeći kao simbolu otpora, ali vrijedi spomenuti s obzirom na kontekst u kojem se nalazila.¹¹²

Slika br. 43: Alma pl. Balley u Opelu, *Hrvatski automobilni list*, 1914. godine.¹¹³

¹¹⁰ *Zvekan*. 1889.

¹¹¹ Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. Stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

¹¹² Blasin, B., Marković, I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Meandar. Zagreb. 58 – 173.

¹¹³ *Ibid.*

Uz modne magazine i trgovine, u glavnoj ulici Ilici smjestile su se i brojne krojačke radionice. Neki od krojača koji su djelovali u to vrijeme bili su Fran Sardija, Julia Kollman te Franjo Dvoršak. Uz njih djelovao je i Gjuro Matić koji je 1908. godine postao prvi predsjednik Saveza hrvatskih obrtnika. Prema sačuvanim haljinama vidi se da je bio dosljedan u praćenju tadašnjih modnih stilova u kojem žensko tijelo nije sputano steznikom, već je oslobođeno. Drugi značajni krojač u Zagrebu bio je Josip Pest (slika br. 44) u čijem su se salonu šile *jup – culotte*. Riječ je o suknja – hlačama koje su bile namijenjene isključivo za vožnju biciklom.

Slika br. 44: Švelje modnog salona Josip Pest, Zagreb, 1913. godine. Autor Weinrich, S. Autorska radionica S. Weinrich, Zagreb, Ilica 34. Inventarni broj MUO – 015140/09.¹¹⁴

U Zagrebu, što se vidi po sačuvanim primjercima tiska, one su se pojavile u isto vrijeme kada i u Parizu (slika br. 45). Kod Parižanki one su izazvale negodovanje, ali zato su u Zagrebu vrlo brzo postale jako popularne.¹¹⁵ Popularnost suknja – hlača se također može iščitati iz časopisa *Ženski list* u rubrici pod nazivom „Tinka i Minka“ gdje se na komičan način prikazuje odnos muškarca naspram žene i promjena u modi (slika

¹¹⁴Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

¹¹⁵Simončić, K. N. 2012. *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Plejada. Zagreb. 36 – 165.

br. 47).¹¹⁶ U Londonu su suknja – hlače također doživjele veliku popularnost, pa tako *Dom i svijet* već 1896. godine izvještava svoje čitateljice kako gospođa Warwick, kraljica londonske mode, ima tri vrste biciklističkih kostima. Za po ljeti imala je bijeli kostim s bijelim biciklom, za jesen zeleni kostim s zelenim biciklom, a za po zimi je nosila kostim čokoladne boje s biciklom iste boje.¹¹⁷

Neobična ženska moda u Parizu: Gospođica Suzana Berger, operna pjevačica na ulici

Slika br. 45: „Nova neobična moda u Parizu“, *Dom i svijet*, Suzana Berger u hlačama, 1909. godine.¹¹⁸

¹¹⁶Tinka i Minka. 1932. *Ženski list* 36. 6.

¹¹⁷Svaštice – Ženska taština. 1896. *Dom i svijet* 160. 8.

¹¹⁸*Dom i svijet* 228. 1909.

Slika br. 46: Mizi Aplenz, manekenka salona Josip Pest s prve modne revije u Malom kazalištu u Tuškancu, Zagreb, 1924. godine. Autor Weinrich, S. Autorska radionica Weinrich i drug, Zagreb, Ilica 34. Inventarni broj MUO – 015140/13.¹¹⁹

¹¹⁹Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Zanimivosti:

O blizancima

Blizanci u životu nisu nipošto rijetki, dapače to su pojave, kojima se veselo ili žaloste u glavnom samo roditelji, a svijet većinom u tome ne vidi ništa novo, niti što zanimljivo.

I premda je medicinska nauka, točno ustanovila, kako dodje do tog da se razviju dvojci, a kada do sraštenih blizanaca, ipak ima danas još mnogo toga čemu nauka nije dospjela pružiti znanstveno tumačenje i gdje još suvereno vlada pričanje i nagadjanje.

Poznato je dalje i to, da su dvojci obično istoga spola, no ipak, a to je baš u drugom slučaju, mogu biti i raznog spola.

Nauka je proučavala život blizanaca u kasnijim godinama, želeći ustanoviti, do koje granice su jednake prilike u oba blizanaca, drugim riječima, kako će se oba ponašati svaki za sebe prema raznim bolestima.

Još u starom vijeku vladao je običaj, ako jedan blizanac oboli, da drugi leži kraj njega, a ako i drugi oboli na istoj bolesti, to je bio samo dobar znak, da je bolest prešla sa prvoga na drugoga, da je prema tome za polovicu slabija, pa će ju njih dvojica lakše preboliti, nego jedan.

Neki stari narodi bili su dapače mišljenja, da jedan blizanac ne može živjeti bez drugoga, tako da su ako je jedan umro i drugoga već prema kraju i vremenu ubili ili žrtvovali.

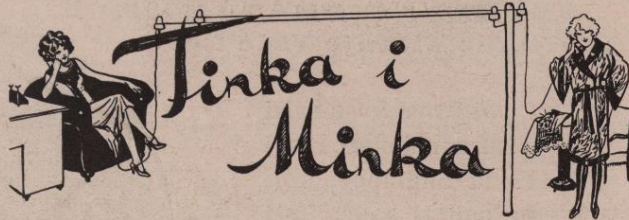
Moderni okultizam drži, da između blizanaca, postoji još neka sasvim naročita i materijalna nadnaravna veza, pomoću koje svi događaji i promjene jednoga, izazivaju neke stanovite promjene u drugoga.

Kao dokaz navadaju čitav niz primjera iz kojih bi se trebalo razabrati na pr.: da se drugi blizanac, dok je prvi imao upalu pluća, osjećao vrlo slabo, da je drugi noću imao osjećaj davljenja, dok su razbojnici napali negdje prvoga i zadavili ga.

Medicina se naravno sa takvim primjerima nije zadovoljila, ali je ipak ustanovila, da blizanci vrlo često obole od istih bolesti i ako ne u isti vrijeme. Ne samo to, nego se ustanovilo, ako jedan dobije rak, bilo gdje na tijelu, da vrlo često i drugi takodjer oboli na raku.

Dok je dakle što se tjelesne strane tiče, tu bar nešto ustanovljeno — sa psihčke strane što se karaktera tiče, još nema nikakvih čvrstih oslonaca i pravila.

Gotovo redovno blizanci su po karakteru potpuno oprečni, no i tu nema nikakove pravilnosti tako, da se iz karaktera jednoga nikako ne može zaključivati karakter drugoga.

Tinka: Hallo — Hallo! Minka? Servus — Kako si?

Minka: Zle sam volje.

Tinka: Zašto draga moja?

Minka: Reci mi molim te, je si li već vidila u Zagrebu damu, koja nosi najnoviju modu: naime onu široku suknju koja je skrojena kao hlače.

Tinka: Ja imam takovu suknju.

Minka: A kakova je to nošnja?

Tinka: Kao svaka druga.

Minka: Dakle nema nikakve prednosti pred drugom suknjom?

Tinka: Ima prednost za tenis i drugi sport jer se komotnije krećeš na sportskom terenu.

Minka: A na ulici?

Tinka: Na ulici nema nikakovog znamenovanja — gusti nabori isto se tako bacakaju oko tebe kao i od druge suknje.

Minka: Dakle nema nikakve naročite svrhe ova hlačasta suknja?

Tinka: Ništa. Nego zašto to pitaš?

Minka: Jer sam htjela da sašijem za ljetovanje takovu hlačastu suknju.

Tinka: Pa možeš — zašto ne?

Minka: Moj muž se jako razljutio na me i od tada sam zle volje.

Tinka: Što prigovara tvoj muž ovoj suknji?

Minka: Veli da njegova žena nasmije to obući.

Tinka: A na drugoj mu se ženi baš to sviđja?

Minka: Zašto muševci uvijek baš ono ne dopuštaju svojim ženama što im se sviđja na drugoj?

Tinka: Jer znade, da će se to i sviđjati na tebi — drugim muševima...

Minka: Ah, nije samo to — on veli, da tim hlačastim suknjama mi žene hoćemo pokazati da mi nosimo hlače — muškarcu će morati nositi suknje.

Tinka: Reci mu: mudra je žena uvijek nosila hlače i onda, kad ih još nije bilo — Onda mu pokaži slike najstarijih doba ljudstva — pa da vidi što su nosili muševci.

Minka: U istinu — nosili su suknje duge do poda.

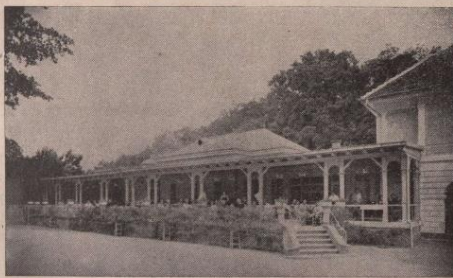
Tinka: Tako je — nosili su suknje — i ako je istina, da se ljudska historija okreće kao i zemlja — onda će jamačno jednog dana oni opet osvanuti u — suknjama svojih pra-pradjeda!

Minka: On te evo prisluškuje na telefonu i veli: da bi mu Bog dao dočekati čas da se tvoj jezičac rasprsne.

Tinka: Reci mu: takvog eksploziva još ljudski um nije izmudrio i pozdravi mi ga lijepo i neka mi što prije dodje u posjete da se lično nauživa ugodnosti uštipaka mog blagoslovljenog jezika.

Minka: Ha — ha — to mu od srca želim — Servus!

Tinka: Do vidjenja!

DARUVAR

MINERALNO I BLATNO KUPATILO

RADIOAKTIVNA VRELA 38—50 C°

Liječi reumatizam, ženske i druge bolesti

Cijelu godinu otvoreno!

Ugodno ljetovalište!

Umjerene cijene! Izvan glavne sezone popusti kao u drž. kupalištima! Tražite prospekte od ravnateljstva!

Slika br. 47: „Tinka i Minka“, Ženski list, 1932. godine.¹²⁰¹²⁰ Ženski list 36. 1932.

Slika br. 48: Hlače za sport od plisirane crne svile, bogato nabrane. Ispod koljena plisirani nabori su skupljeni uskom manžetom. Zagreb, oko 1900. godine. Razdoblje secesije. Inventarni broj MUO – 023984.¹²¹

¹²¹ Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Osim suknja – hlača, veliku ulogu su u borbi za ravnopravnost kroz modu imale i boje. Godine 1913. *Jutarnji list* piše kako su u Londonu bile napadnute sufražetkinje. U nastavku teksta *Jutarnji list* otkriva da su ih napadači prepoznali po boji kišobrana koji su nosile. Kao što je već napomenuto, bijela, ljubičasta i zelena su boje koje su početkom 20. stoljeća bile karakteristične za ženski pokret ravnopravnosti. Prema pismenoj predaji, odnosno prema novinskim člancima, nije poznato jesu li se te boje koristile i u Zagrebu kao simbol borbe za ravnopravnost. Može se samo pretpostaviti, ali ne i dokazati, da su dame u ono doba možda koristile i u Zagrebu te boje, za koje su saznavale putem tiska, kao simbol otpora.¹²²

Uz sportašice, novinarke i učiteljice, kao i uvijek u povijesti odijevanja, značajnu ulogu je imala i umjetnost. Kultura odijevanja, odnosno moda i umjetnost, uvijek su se nadovezivale jedna na drugu. Jedna od najznačajnijih umjetnica u kontekstu odjeće kao simbola otpora i borbe za ravnopravnost u Zagrebu, je Nasta Rojc koja je sebe na autoportretima prikazivala u muškoj odjeći, kao što je to na slikama „Autoportret u lovačkom odijelu“ i „Jahačica – Autoportret“. Tijekom 1901. i 1902. godine pohađala je u Zagrebu privatnu slikarsku školu Otona Ivekovića. Od 1902. do 1904. studira u Beču na *Kunstschule für Frauen und Mädchen*, a za vrijeme studija pohađa i fotografsku školu u *Kölnerhofgasse*. Godine 1907. upisuje se na *Frauen Akademie* na *Barrerstrasse* u Münchenu, gdje studira u klasi Heinricha Knirra. U razdoblju od 1908. do 1912. godine ponovno započinje studirati na Umjetničkoj školi u Beču. Nakon jednogodišnjeg boravka u Engleskoj, 1926. samostalno izlaže u Londonu u *Gieves Art Gallery*. Ubrzo nakon toga dobiva poziv od londonskog *Women's International Arts Club* za sudjelovanje na njihovoj proljetnoj izložbi. U Zagrebu je inicirala osnivanje Kluba likovnih umjetnica koji počinje djelovati 1928. godine. U nizu pisama upućenih roditeljima u Zagreb, tijekom svog boravka u Londonu, opširno opisuje vožnju automobilom i emancipiranost britanskih žena:

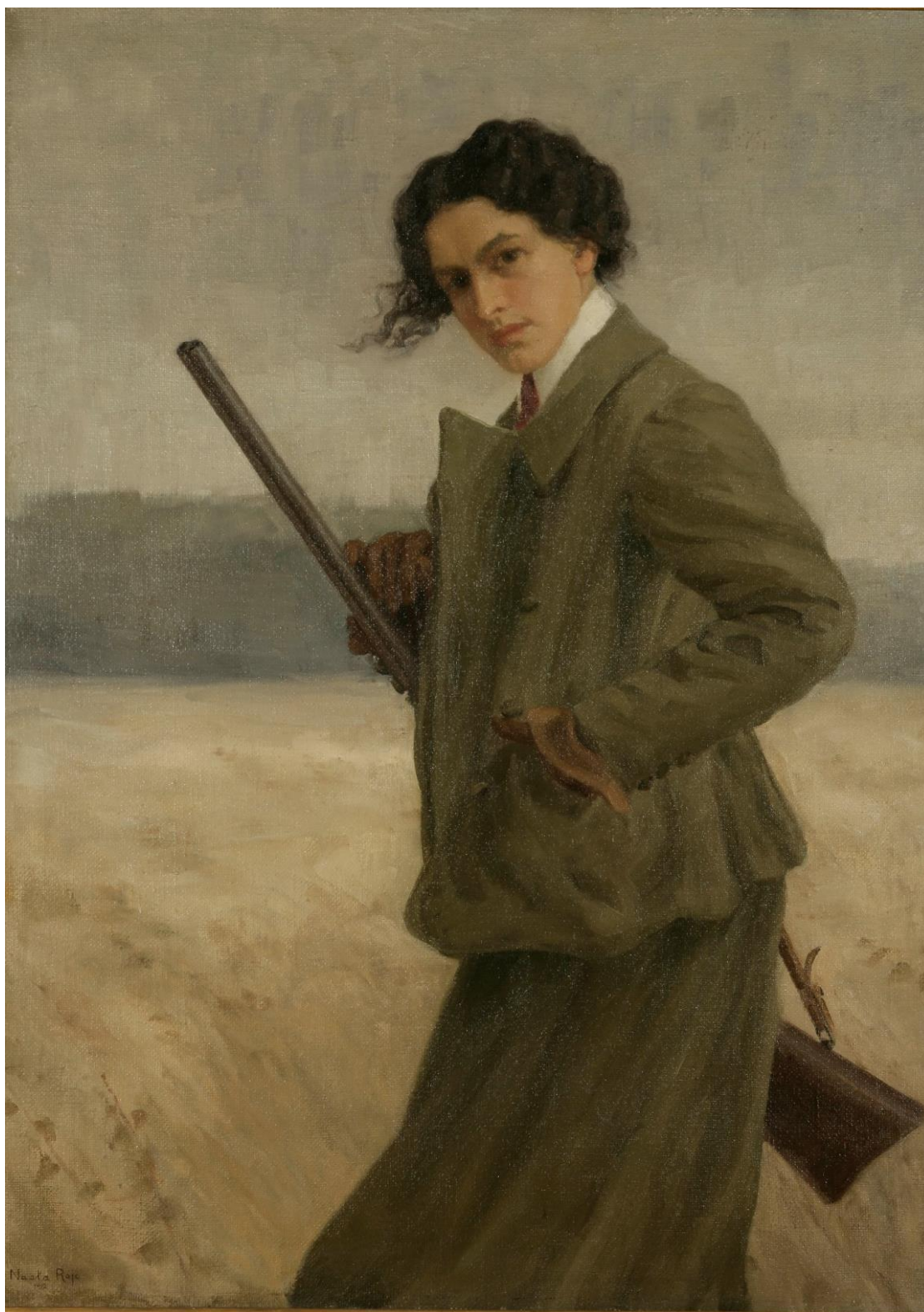
„Danas je Miss. O. umorna pa smo ranije prekinule put i doista polako vozile 25 – 30 milja na sat. Auto za autom nas je prestizao, većinom dame šofiraju, po dvije kao i mi, i po jedna i po 4 bez muževa, koji valda dotle moraju negde raditi da zasluže što taj šport stoji. (...) Dame uživaju ovde veliku slobodu, podpunu ravnopravnost u svemu, pa uslijed športskog života vidiš ih mnogo u hlačama svakojake vrsti, al uvijek se oblače s ukusom

¹²²Dnevne vesti – Napadaj na sufragete. 1913. *Jutarnji list* 6. 400.

i lijepo česlaju odrezane kose i fino se ponašaju i dobro izgledaju. Nikomu ne upane u oči ako dama, bila mlada ili stara putuje sama bez šofera u autu, stavi auto u garažu, uzme sobu u „Innu” (hotel na selu ili uz cestu) i odputuje drugo jutro.“

Slobodni i nesputani život Engleskinja, o kojemu izvještava svoje roditelje, zapravo je opis novih žena koje su se pojavile u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata kada se na umjetničkoj sceni pojavljuju i avangardni umjetnički pravci. Lik nove žene koji ima androgeni izgled, označavao je aktivnu, neovisnu osobu koja nekim respektabilnim poslom osigurava vlastitu ekonomsku neovisnost. Nasta Rojc bila je homoseksualka. Usprkos formalnom braku sklopljenom 1910. godine s Brankom Šenoom, od 1923. otvoreno živi u lezbijskoj vezi s Alexandrinom M. Onslow, časnicom britanske vojske koju upoznaje neposredno po završetku Prvog svjetskog rata. Autoportret iz 1912. godine, aktivistički je najizričitija, radikalna slika (slika br. 49). Prikazala se u poluprofilu u elegantnom muškom odijelu s kravatom, kosa joj je svezana crvenom svilenom vrpcom, koja vuče korijene iz Francuske revolucije kada ju dame nose kao znak solidarnosti s poginulima na giljotini. Taj autoportret nastao je jedanaest godina prije najpoznatijeg svjetskog slikarskog autoportreta u kojemu je Amerikanka Romaine Brooks u Parizu 1923. sebe prikazala kao *dandyja* s cilindrom. Ne u Parizu, nego u malom provincijalnom Zagrebu, Nasta Rojc portretira samu sebe u muškoj odjeći i to ne 1923. poput svjetski poznate američke Parižanke, već još davnije 1912. godine. Drugi značajni portret Naste Rojc je „Jahačica – Autoportret“ iz 1922. godine (slika br. 50). Na portretu prikazala je sebe u haljetku crne boje te ispod toga nosi bijelu košulju visokog i čvrstog ovratnika. Kosa joj je svezana crnom vrpcom u mašnu, a na glavi ima muški šešir. Kako na slici „Autoportret u lovačkom odijelu“ tako i na „Jahačica – Autoportret“ prikazuje sebe kao ženu u muškoj ulozi, te ruši granice između muškog i ženskog roda.¹²³

¹²³Kovač, L. 2014. *Nasta Rojc – kritička retrospektiva*. Umjetnički paviljon. Zagreb.

Slika br. 49: Nasta Rojc „Autoportret u lovačkom odijelu“, 1912. godine, ulje na platnu, 118,5x88,2 cm. Kataloška oznaka i muzejska zbirka kojoj pripada: Zbirka slikarstva 1918. – 1945. godine, Foto Goran Vranić © Moderna galerija, Zagreb, Inventarni broj MG – 544.¹²⁴

¹²⁴Moderna galerija, Zagreb

Slika br. 50: Nasta Rojc „Jahačica – Autoportret“, 1922. godine, ulje na platnu, 100,7x127 cm.
Kataloška oznaka i muzejska zbirka kojoj pripada: Zbirka slikarstva 1918. – 1945. Godine,
Foto Goran Vranić © Moderna galerija, Zagreb, Inventarni broj MG – 547.¹²⁵

¹²⁵ Moderna galerija, Zagreb

8. MATOŠ O ŽENAMA

Antun Gustav Matoš, hrvatski književnik, koristio je ženu kao čestu temu u svojim novelama, pjesmama, književnim kritikama i feljtonima. On je bio mišljenja da je muškarac taj koji mora uzdržavati ženu i obitelj. U iskazima koje je Antun Gustav Matoš davao o ženama primjećuju se kontradiktornosti, što je vjerojatno posljedica različitih okolnosti u kojima je iznosio svoja mišljenja i stajališta. U pojedinim tekstovima vidljivo je prisutan antifeminizam. S jedne strane se izrugivao feminizmu kao pokretu, a s druge strane prihvaćao je neke aspekte emancipacije žene. Godine 1901. Matoš je napisao feljton u kojem hvali feminizam. Taj feljton je bio napisan pojavom prvog hrvatskog ženskog lista *Domaće ognjište* te u njemu hvali hrvatske književnice i intelektualke poput Zofke Kveder¹²⁶, Marije Jurić Zagorke, Nine Vavre¹²⁷ i mnoge druge. Kasnije će Matoš o tim istim književnicama i intelektualkama koje je hvalio, suditi drugačije te će emancipaciju izjednačiti s prostitucijom. Matošev antifeminizam se najjače osjeća u feljtonu „Naprednjače i brak“ iz 1909. godine. Hrvatske književnice i intelektualke tog doba, koje su se borile za ženska prava, su zastupale ideje o braku koje su narušavale Matošev ideal žene te njegove stavove o društvenoj ulozi spolova. Taj ton radikalnog antifeminizma se nastavlja i u feljtonima koji su bili pisani između 1911. i 1913. godine te se u njima Matoš osvrnuo i na modu, odnosno na odjevni simbol spolova, a to su suknja i hlače. Ta dva feljtona su „Pepelničke tuge“ i „Dimije“ u kojima Matoš piše o prisutnosti hlača u ženskoj modi te ih odbija sagledati kao ženski odjevni predmet: „Od karnevala odlučih nositi suknju. Žene počеше nositi u Londonu hlače – kao Bosanke – pa zašto da mi ne nosimo kikle? Nose ih već svećenici, a iz muških suknja mogla bi se razviti široka, plastična moda Helade i Rima. Kada gospođa George Sand mogaše nositi pantalone, zašto da je ne nosim ženskog ruha? Zvati ćete me gospođica. Dobro. Zovite me gospođom. Ja ću se kao dama sasvim dobro osjećati, naročito kada mi budu ljubili ruku. Pošto sam učitelj, vlada bi me mogla namjestiti kao predavača na uhlačeni licej. Tamo bih predavao o slobodnim predmetima, npr. o razlici između hlača i suknje!“. Iz ovog teksta može se pretpostaviti da žene tada još nisu nosile hlače u Zagrebu, ali se polagano počela rađati ideja o emancipaciji.¹²⁸

¹²⁶ Slovenska i hrvatska književnica i publicistica.

¹²⁷ Hrvatska glumica, spisateljica i prevoditeljica.

¹²⁸ Oraić Tolić, Dubravka; <http://www.matica.hr/vijenac/523/sto-je-matos-rekao-o-zenama-23002/>, pristupljeno 10. 11. 2017.

9. ŽENA TIJEKOM DVA RATA

Završetkom Prvog svjetskog rata, kao i prije u povijesti, primjerice za vrijeme ilirskog narodnog preporoda, moda, kako u svijetu tako i u Zagrebu, predstavlja odraz svog vremena. Psihološki i sociološki val promjena koji je zavladao u društvu zahvaljujući Prvom svjetskom ratu, a rezultirao je ženama koje su po prvi puta preuzele muške poslove, postavio je temelje koji će se odraziti na društvo dvadesetih godina 20. stoljeća.

Nakon međunarodne izložbe dekorativnih umjetnosti u Parizu 1925. nastao je pojam *art deco* koji je obilježio ovu dekadu. Ženska silueta se u toj dekadi postepeno mijenja. Od 1923. godine struk se postepeno spuštao da bi do 1925. godine potpuno nestao. Haljina je ravnog kroja s dužinom tri centimetara iznad koljena. Žensko tijelo se u to vrijeme sve više afirmira, u tom kontekstu važnu ulogu je imala plesačica Josephine Baker koju je Pariz 1914. godine prozvao „tamnoputom Venerom“. Njezin utjecaj i doprinos, poput plesanja u *toplesu* te kratka i valovita frizura, se nakon I. svjetskog rata odrazio na modu. Godine 1917. došla je i u Zagreb kako bi u Hotelu Esplanade održala ples s nojevim perjem. Važnu ulogu za oslobađanje i afirmiranje ženskog tijela je imao i film *The Perfect Flapper*. Glumice na filmu te dekade su počele unositi novi izgled koji je bio androgeni, te se na njemu nisu očitavale ženske obline.

Na području Francuske pojavljuju se *garson djevojke* koje su bile karakteristične po tome što su koketirale s svojim spolnim identitetom te su revitalizirale *minon garson* iz druge polovice 16. stoljeća.

Uz modne ilustracije koje su se nalazile u časopisima naglasak je i na fotografijama koje u prvi plan stavljaju noge, čarape i obuću. Važan doprinos u emancipaciji imala je i dalje sportska odjeća.¹²⁹

Zagrebačke žene su tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća također reagirale na svjetske trendove, te se Zagreb okarakterizirao kao grad slobodnih žena što se može vidjeti s brojnih sačuvanih fotografija iz tog perioda koje se nalaze u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Žene su prigrlile emancipaciju te su vjerno slijedile europske trendove u modi i životnom stilu kako bi ponovno putem odjeće komunicirale. O tome svjedoče i brojni sačuvani novinski zapisi iz časopisa kao što su: *Dom i svijet*, *Ženski list* i *Svijet* koji su izvještavali i educirali zagrebačke žene o promjenama u svijetu te su poticali svoje

¹²⁹Wilcox, C., Lister, L. 2013. *Fashion*. V&A Publishing. London. 85 – 123.

čitateljice da i same to čine. Mnoge dame su se odrekle elegantne, skupocjene odjeće te su, kao i Francuskinje za vrijeme Francuske revolucije, pokušavale prisvojiti mušku odjeću kao žensku.

Tijekom tridesetih godina 20. stoljeća prevladava neimaština. Moda se sve više fokusirala na revitalizaciju. Ponovno se pojavila izdužena silueta s naglašenim strukom i ramenima. Suknja je pokrivala noge, bokovi su bili nenaglašeni, dok su grudi bile istaknute. Fokus je na ramenima koja su stvarala oblik trokuta pomoću jastučića. U tom periodu su bili aktualni i modni dodaci, posebice oglavlja. Ona su revitalizirala modu oglavlja s kraja 19. stoljeća. Osim oglavlja, akcent je bio i na rukavicama, najlonkama, ovratnicima i obući.¹³⁰

Tijekom, posebice pred sam kraj, tridesetih godina prošlog stoljeća Zagreb je bio bogat društvenim životom koji je oblikovao i uvjetovao modnu scenu. Zagrebačke dame, željne modnih novosti, akceptirale su i kopirale svaku novu modnu informaciju koju su dobivale iz Njemačke, Italije ili Francuske putem novinskih časopisa koji su bili namijenjeni modi i ženama, a bilo ih je sve više. Njegovanje i kopiranje njemačkih i talijanskih modnih stilova, u ženskoj modi bit će prisutno sve do početka Drugog svjetskog rata i pojave ženske uniforme koja će žene staviti u kontekst ravnopravnosti u odnosu na muškarce.

Tijekom četrdesetih godina prošlog stoljeća žene su se ponovno našle u ulozi u kojoj su bile prisiljene zamijeniti svoje muževe u poslovima dok su oni bili u ratu. Povodom toga pojavila se praktičnija odjeća za posao. Na odjeći i odjevnoj kompoziciji tog vremena su se mogla uočiti razna vojna obilježja (slika od br. 51 do 53). Osim vojnih uniforma koje su povukle jasnu liniju ravnopravnosti između žene i muškarca, pojavile su se i ženske radne odore koje su također komunicirale jasnu poruku žene da se ona može brinuti sama za sebe (slika br. 54).

Neimaština koja se pojavila u cijelom svijetu odrazila se i na modno tržište. Idealna ženska silueta se sastojala od naglašenih ramena, kao što je bio slučaj i pred kraj Prvog svjetskog rata. Ženska odjevna kompozicija se sastojala od trodijelnog odijela koje su činile suknja, košulja i sako. Struk je bio naglašen te je bilo prisutno jednoredno kopčanje na sakou, a suknja je dosegala malo ispod koljena.¹³¹ Francuska je za vrijeme Drugog svjetskog rata bila pod okupacijom, ali preko tiska je promovirala određene simbole boja.

¹³⁰Wilcox, C., Lister, L. 2013. *Fashion*. V&A Publishing. London. 85 – 123.

¹³¹Ibid

Slika br. 51: Micika Kamenicki, 1945. godine.¹³²

Slika br. 52: Anica Magašić. Inventarni broj HŠM X 2504.¹³³

¹³² <http://www.msu.hr/?/en/17983/#/en/17982/>, pristupljeno 5. 5. 2018.

¹³³ Hrvatski školski muzej, Zagreb

Slika br. 53: Tajništvo USAOH internata Bajmok, 26. 3. 1945. godine. Inventarni broj HŠM XVI 2160.¹³⁴

Slika br. 54: Žene varioci, tvornica ventilatora, 1948. godine.¹³⁵

¹³⁴Hrvatski školski muzej, Zagreb

¹³⁵<http://www.msu.hr/?en/17983/#/en/17982/>, pristupljeno 5. 5. 2018.

S druge strane žene su u Engleskoj nosile jednostavnu odjevnu kompoziciju te su nastojale odbaciti ženske elemente iz svojih odjevnih kombinacija.

U Americi se pojavio jedan novi izgled djevojke, a to je *pin – up*. Kasnije će one postati temelj za tip *Lolite*, koja se pojavila tijekom pedesetih godina 20. stoljeća.

Četrdesete godine 20. stoljeća, gledano iz perspektive kulture odijevanja i razvoja mode, u Zagrebu su obilježile ideologije u stereotipu takozvane drugarice koja ima temelje u prethodno prisutnoj gospođi. Drugarica nema potrebu biti ukorak s modom, dok gospođa ima želju za modom i sve što ona donosi. Moda je u tom periodu bila usko povezana, što je bio primjer i prije, a biti će i poslije u povijesti, s sociološkim aspektom društva i tadašnjim događanjima.¹³⁶

Uloga žena u Drugom svjetskom ratu bila je mnogo šira nego ona koju su imale tijekom Prvog svjetskog rata. Radile su u ratnoj industriji, u izgradnji brodova, letjelica, vozila i oružja. Također su radile u tvornicama, postrojenjima s streljivom, pružale su logističku potporu vojnicima te imale pristup područjima koja su prije bila rezervirana isključivo za muškarce.¹³⁷ Hrvatska, u sklopu Kraljevine Jugoslavije, u Drugi svjetski rat ulazi 1941. godine. Žene su se našle na dvije suprotstavljene strane, u položaju i ulozi žena u NDH, a zatim kao žene uključene u partizanski pokret. U kontekstu mode, zahvaljujući sačuvanim fotografijama iz tog razdoblja, vidljiv je nastanak novih stereotipa koji su označili to vrijeme. Prvi tip je pojava takozvane drugarice koja 1945. godine ima definiran izgled koji će se razvijati sukladno s nadolazećim političkim promjenama. Omekšavanje političkog diktata, koji je tada bio prisutan, omogućit će da se želja za modom koja dolazi s zapada oživi te je u tom kontekstu značajan utjecaj imao Dior i njegov *New Look* koji je nastao 1947. godine i zavladao cijelim svijetom. Zahvaljujući utjecaju koji dolazi s zapada, oblikovala se kod drugarica želja za modom kao posebnim oblikom estetike te je to, prema prof. Vladislaviću, stvaralo hibridni stereotip drugarice – gospođe. Nakon Drugog svjetskog rata žene imaju potrebu te pokušavaju, sukladno s mogućnostima, biti dame. Nosile su jednostavne suknje ravnog kroja ili laganog A – oblika, košulje na cvijeće i partizanske kape te su ponovno putem odjeće komunicirale i ostavljale dojam emancipacije i otpora (slika br. 55).¹³⁸

¹³⁶ <http://www.cimo.hr/hr/projekti/2006/izloba-drugarica-%C3%A0-la-mode-odijevanje-i-moda-u-zagreb-od-1945-do-1969-godine.html>, pristupljeno 5. 5. 2018.

¹³⁷ Delić, T., Mataija, V. 2015. *Uloga žena u Drugom svjetskom ratu*. Essehist. 102 – 103.

¹³⁸ <http://www.cimo.hr/hr/projekti/2006/izloba-drugarica-%C3%A0-la-mode-odijevanje-i-moda-u-zagreb-od-1945-do-1969-godine.html>, pristupljeno 5. 5. 2018.

Slika br. 55: Žena u ravnoj suknji s košuljom i partizanskom kapom.¹³⁹

Zahvaljujući brojnim novinskim isječcima, koji su sačuvani iz tog perioda, može se primijetiti prisutnost mnogobrojnih značajnih krojačkih salona koji su također ostavili svoj trag kako na modu općenito tako i na kulturu odijevanja u kontekstu odjeće kao simbola otpora u ženskoj populaciji. U tim su salonima najbrojnije mušterije upravo drugarice iz političke elite. Jedan od značajnijih salona tog doba, koji se brzo afirmirao s jednom od najtraženijih zagrebačkih krojačica te stekao klijentelu različitog profila, a među njima i pripadnice novoformirane političke elite, je salon Žuži Jelinek koja se 1945. godine vratila u Zagreb i otvorila krojački salon. Već u kolovozu 1945. u dnevnom listu *Vjesnik* reklamira svoj salon.¹⁴⁰ Ti saloni postaju pandani europskim salonima visoke mode.

Nakon Drugog svjetskog rata moda prestaje biti pristupačna uskom krugu ljudi. Utjecaj modnih časopisa, filmova, fotografija, modnih revija i salona te razvoj tekstilne industrije stvorio je poseban odnos prema modi koji će do pedesetih godina prošlog stoljeća promovirati jednostavan i funkcionalan stil koji je bio u službi političke ideologije žene.¹⁴¹

¹³⁹ <http://www.cimo.hr/hr/projekti/2006/izloba-drugarica-%C3%A0-la-mode-odijevanje-i-moda-u-zagreb-od-1945-do-1969-godine.html>, pristupljeno 5. 5. 2018.

¹⁴⁰ <https://www.biografija.com/zuzi-jelinek/>, pristupljeno 5. 5. 2018.

¹⁴¹ Wilcox, C., Lister, L. 2013. *Fashion*. V&A Publishing, London. 85 – 123.

10. ZAKLJUČAK

Cilj rada je prije svega bio istražiti koji su ženski odjevni predmeti imali semiotičko značenje, tj. koji su bili znak borbe za ravnopravnost i emancipaciju žena. Tijekom istraživanja došlo se do zaključka da su takvi odjevni predmeti doista postojali, ali se ostavlja prostor za njihovu reinterpetaciju zbog nedostatka fizičkih dokaza i artefakta koji bi u cijelosti podržali tu tezu. Sidonija Erdödy Rubido je s svojim odjevnim kompozicijama plavo, bijele i crvene boje postavila temelje shvaćanju odjeće kao nositelja šire društvene poruke. Takav stav nastavit će njegovati njezine sljedbenice i odjećom odašiljati neverbalne feminističke poruke. Promatrajući kulturu odijevanja i modu, revitalizacija pojedinih odjevnih predmeta je nešto što se kontinuirano događa u svrhu odašiljanja takvih poruka. Jedan od odjevnih predmeta koji se revitalizirao iz muške mode (cilindar) u žensku je šešir (nalik tuljcu) koji se pojavljuje krajem 19. stoljeća te postaje simbol otpora žena u odnosu prema muškarcima. Drugi odjevni predmet su hlače. Kako je rastao zanos oko ideje emancipacije tako je osnovna podjela – hlače za mušku populaciju, a haljine za žensku – popuštala. U kontekstu toga ključnu je ulogu odigrao sport koji je ženama i ženskoj modi otvarao nova vrata te širio horizonte. Prema novinskim časopisima iz razdoblja s kraja 19. i početka 20. stoljeća može se zaključiti da *sumptuos leges* koji je do tada bio prisutan, te svodio žene u kontekstu mode na objekt, lagano popušta pod pritiskom zagrebačke ženske emancipacije. Otpor koji se budio s ženske strane nije bio jak kao kod engleskih sufražetkinja, ali je svejedno bio prisutan. Nekolicina žena je potihom kršila i testirala granice modne konvencije. Zahvaljujući brojnim fotografijama koje su sačuvane u Školskom muzeju u Zagrebu, a na kojima su prikazane učiteljice u specifičnim i netipičnim odjevnim kompozicijama za taj period, dolazi se do zaključka da su među prvima učiteljice prihvale muške odjevne komponente ne bi li se poistovjetile s njima. Neke od njih su Ivana Hirschmann, Marija Jambrišak i Milka Pogačić koje su na prijelazu stoljeća šokirale Zagrepčane s leptir – mašnjama i istaknutim ovratnicima na kaputima. O tome je pisao i tadašnji tisak. Uz leptir

– mašne značajnu su ulogu imala i ženska odijela i kravate po kojima je posebice bila poznata Marija Jurić Zagorka. Uz „gospojine“, značajnu je ulogu imala i likovna umjetnost i Nasta Rojc s prvim autoportretom na kojem je sebe prikazala kao androgenu osobu u hlačama te kazalište koje je stalno pomicalo granice neverbalne komunikacije kroz kostime. Neverbalna komunikacija kao simbol otpora i emancipacije je bila izrazito jasna na zagrebačkim ulicama te su žene putem nje slale jasnu poruku da ravnopravnost stiže. To jasno dolazi do izražaja tijekom 20. stoljeća, što se može zaključiti zahvaljujući

sačuvanim fotografijama. Sufražetkinje u Londonu su bile karakteristične po tome da su nosile bijele haljine. Iako postoje sačuvane fotografije, ali i sačuvani odjevni predmeti iz tog perioda na kojima je vidljivo da bjelina dominira odjevnom kompozicijom, ostaje otvoreno pitanje je li to semiotika i, ako je, kojeg je značenja. Osim prijelaznog razdoblja u radu je razrađeno i razdoblje tijekom dva svjetska rata u kojima je također postojala ženska odjevna kompozicija koja je imala svrhu otpora. Košulje cvjetnog uzorka, suknje ravnog kroja te partizanska kapa odigrale su svoju ulogu u izgradnji ženske emancipacije. Prema svim istraženim materijalima, fotografijama, novinskim člancima, karikaturama te odjevnim predmetima, može se zaključiti da su zagrebačke žene u periodu od 1850. godine pa sve do 1950. godine koristile sve modne adute ne bi li poslale poruku da su spremne prihvatiti slobodu koju im je nadolazeće vrijeme nudilo. Ženska moda se koristila u svrhu neverbalne komunikacije koja je slala izrazito jasnu poruku otpora žena spram muškaraca te je nagoviještala novu eru ravnopravnosti kada će *sumptuos leges* postati hlače i haljine, kako za muški tako i za ženski rod.

11. POPIS ILUSTRACIJA

Slika br. 1: Surka od bijele čohe izvezena narodnim ornamentom od plave i crvene vunene niti, 1848. – 1850. godine, Hrvatska. Inventarni broj HPM/PMH 958.....	9
Slika br. 2: Ilirska crvenkapa iz 19. stoljeća, oko 1848. godine, Zagreb. Inventarni broj HPM/PMH 1216.....	10
Slika br. 3: Grupa od pet djevojčica u svijetlim krinolinama, a u sredini dječak u tamnom odijelu, 1867. godina, Zagreb. Autor fotografije je Ivan Stradl. Inventarni broj MUO – 030232.....	11
Slika br. 4: Borba protiv krinoline, <i>Dom i svijet</i> 15. travnja 1893.....	11
Slika br. 5: Fotografija djevojke u poluprofilu. odjevena u bijelu bluzu s secesijskom frizurom, atelje Mosinger, Zagreb 1907. godine. Inventarni broj MUO – 039666.....	13
Slika br. 6: Sidonija Erdödy Rubido, „Dvorane zagrebačke karte“, prikazana je u kostimu crvene, plave i bijele boje u ulozi Ljubice iz opere „Ljubav i zloba“ Vatroslava Lisinskog. Zagreb 1847. godine, koloritni bakrorez. Inventarni broj MGZ 010209.....	21
Slika br. 7: Barunica Ada Vranyczany s tuljcem na glavi sjedi na dijelu balustrade, Zagreb, 1902. godine. Autor Mosinger Rudolf. Inventarni broj MUO – 015834/166.....	22
Slika br. 8: Gospođe s tuljcima na glavi sjede na ogradi, a iza njih stoji Gustav Pongratz s <i>halbcilindrom</i> koji je jako sličan šeširima koje nose gospođe, Zagreb, 1885. godine. Inventarni broj MUO – 049430.....	24
Slika br. 9: Moderno, <i>Zvekan</i> , humoristični list, 1897. godine se ismijavao na račun žena koje više ništa ne rade po kući, već to moraju njihovi muževi.....	25
Slika br. 10: Učenice srednje škole, s nekoliko profesora, među njima i Ivana Hirschmann (drugi red, sjedi treća s desna), Zagreb, početak 20. stoljeća. Inventarni broj HŠM 38507.....	25
Slika br. 11: Ivana Hirschmann, Atelier Ivan Rechnitzer fotografski artistski zavod, Zagreb, poslije 1901. godine. Inventarni broj HŠM Mf 275	26
Slika br. 12: <i>Zvekan</i> , 1902. godine.....	27
Slika br. 13: <i>Zvekan</i> , 1900. godine.....	28
Slika br. 14: <i>Zvekan</i> , 1897. godine.....	28
Slika br. 15: <i>Zvekan</i> , 1899. godine.....	29

Slika br. 16: <i>Zvekan</i> , 1903. godine.....	30
Slika br. 17: Tizi Scotti na biciklu, Zagreb, 1897. godine. Autor Varga Gjuro. Inventarni broj MUO – 021424.....	30
Slika br. 18: Fotografija djevojke u bijeloj haljini oslonjene na bicikl ispred neutralne jednoboje pozadine zida. Na fotografiji rukom pisano: Baronesa Ada Vranyczany, Zagreb, 1906. godine. Autor Vraniczany Ljudevit. Inventarni broj MUO – 024710.....	31
Slika br. 19: Žensko odijelo, Zagreb, 1910. Inventarni broj 1911. Inventarni broj MUO – 12501/1,2.....	32
Slika br. 20: Marija Jurić Zagorka u ženskom odijelu.....	34
Slika br. 21: Marija Jurić Zagorka, 1954. – 1957. godine.....	34
Slika br. 22: Lilly Pejačević i Tassy Kussevich, 1901. godine. Autor Balogh Dragutin. Inventarni broj MUO – 035042.....	35
Slika br. 23: Od svijetložute svile, Zagreb, 1915. godine. Secesija. Inventarna oznaka MUO – 012504.....	36
Slika br. 24: <i>Corset, Domaće ognjište</i> , 1907. godine.....	36
Slika br. 25: Žensko odijelo: košulja corste, leptir mašna, suknja A – kroja i oglavlje. Zagreb, 1909. godine. Inventarni broj: fot. 47569 (MGZ).....	37
Slika br. 26: Haljinu je osmislio Bela Čikoš – Sesija. Haljina je proizvod Industrije Berger, 1905. – 1910. godine. Inventarni broj MUO – 16926.....	38
Slika br. 27: Refom odijelo, crtež, <i>Domaće ognjište</i> , 1907. godine.....	38
Slika br. 28: Od prugaste crvene svile s kratkim crnim baršunastim bolerom s dugim uskim rukavima. Haljina je ravna, bez struka, kopča se sprijeđa po cijeloj dužini s plisiranim volanom od iste crvene svile. Haljina završava širokim pojasom od crnog baršuna, Zagreb, 1900. – 1901. Inventarni broj MUO – 9642.....	39
Slika br. 29: Glumica u kostimu, Zagreb, 1916. godine. Autor Mosinger Rudolf. Inventarni broj MUO – 021419.....	40
Slika br. 30: Kabaret 1921. godine u Zagrebu. Na fotografiji su prikazani Aca Binički, Juraj Dević, Ruža Binički, Fanika Haiman, Evka Mikulić i Marina Obetkova.....	41
Slika br. 31: Marija Jambrišak oko 1898. godine. Inventarni broj HŠM Mf 3.....	42
Slika br. 32: Marija Jambrišak 1898. godine. Inventarni broj HŠM Mf 7.....	43
Slika br. 33: Marija Jambrišak, Zagreb, 1900. godine. Inventarni broj HŠM Mp 5689.....	43
Slika br. 34: Marija Jambrišak. Inventarni broj HŠM Mf 1379.....	44

Slika br. 35: Milka Pogačić, Foto Tonka, Zagreb, oko 1890. do 1920. godine. Inventarni broj HŠM Mf 6.....	45
Slika br. 36: Milka Pogačić, Fotodiapozitivni Zavod „Urania“, Zagreb oko 1895. do 1925. godine. Inventarni broj HŠM Mf 10.....	45
Slika br. 37: Milka Pogačić, Zagreb oko 1912. godine. Inventarni broj HŠM Mf 11.....	46
Slika br. 38: Milka Pogačić, Foto Tonka, Zagreb, oko 1890. do 1920. godine. Inventarni broj HŠM Mf 14.....	46
Slika br. 39: Hrvatska učiteljska pripomoćna i posmrtna zadruga. Ravnateljstvo i poslovno osoblje. Sjede, s lijeva: Josip Klobučar, Juraj Prejac, Iso Vlasisavljević, Antun Cuvaj, Milka Pogačić, Ivan Martinović, Dragutin Jovan. Stoje, s lijeva: Julije Varžička, Matija Lisac, Franjo Bartuš, Josip Kirin, Skender Kranjc, Josip Medved, Mato Sladojević, Zagreb, 1906. godine. Inventarni broj HŠM Mf 64.....	47
Slika br. 40: Portret Milke Pogačić, autor Gabrijel Jurkić, ulje na platnu, Zagreb, 1913. godine. Inventarni broj HŠM Mp 1235.....	47
Slika br. 41: Gospoda i gospođe na tenisu, 1908. godine, Hrvatska. Autor Pinter Gabrijel. Inventarni broj MUO – 024693.....	48
Slika br. 42: <i>Zvekan</i> , 1899. godine.....	49
Slika br. 43: Almi pl. Balley u Opelu, <i>Hrvatski automobilni list</i> , 1914. godine.....	49
Slika br. 44: Švelje modnog salona Josip Pest, Zagreb, 1913. godine. Autor Weinrich, S. Autorska radionica S. Weinrich, Zagreb, Ilica 34. Inventarni broj MUO – 015140/09.....	50
Slika br. 45: „Nova neobična moda u Parizu“, <i>Dom i svijet</i> , Suzana Berger u hlačama, 1909.....	51
Slika br. 46: Mizi Aplenz, manekenka salona Josip Pest s prve modne revije u Malom kazalištu u Tuškancu, Zagreb, 1924. godine. Autor Weinrich, S. Autorska radionica Weinrich i drug, Zagreb, Ilica 34. Inventarni broj MUO – 015140/13.....	52
Slika br. 47: „Tinka i Minka“, <i>Ženski list</i> , 1932. godine.....	53
Slika br. 48: Hlače za sport od plisirane crne svile, bogato nabrane. Ispod koljena plisirani nabori su skupljeni uskom manžetom. Zagreb, oko 1900. godine. Razdoblje secesije. Inventarni broj MUO – 023984.....	54
Slika br. 49: Nasta Rojc „Autoportret u lovačkom odijelu“, 1912. godine, ulje na platnu, 118,5x88,2 cm. Kataloška oznaka i muzejska zbirka kojoj pripada: Zbirka slikarstva 1918. – 1945. godine, Foto Goran Vranić © Moderna galerija, Zagreb, Inventarni broj MG – 544.....	57

Slika br. 50: Nasta Rojc „Jahačica – Autoportret“, 1922. godine, ulje na platnu, 100,7x127 cm. Kataloška oznaka i muzejska zbirka kojoj pripada: Zbirka slikarstva 1918 – 1945. Godine, Foto Goran Vranić © Moderna galerija, Zagreb, Inventarni broj MG – 547.....	58
Slika br. 51: Micika Kamenicki, 1945. godine.....	62
Slika br. 52: Anica Magašić. Inventarni broj HŠM X 2504.....	62
Slika br. 53: Tajništvo USAOH internata Bajmok, 26. 3. 1945. godine. Inventarni broj HŠM XVI 2160.....	63
Slika br. 54: Žene varioci, tvornica ventilatora, 1948. godine.....	63
Slika br. 55: Žena u ravnoj suknji s košuljom i partizanskom kapom.....	65

12. LITERATURA

- Aindow, R. 2010. *Dress and Identity in British Literary Culture 1870. – 1914*. Ashgate Publishing Limited. Burlington.
- Blasin, B., Marković, I. 2006. *Ženski vodič kroz Zagreb*. Meandar. Zagreb.
- Crane, D. 2000. *Fashion and its Social Agendas*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Ćorić, T. 1997. *Hrvatska žena u povijesti*. K. Krešimir. Zagreb.
- Delić, T., Mataija, V. 2015. *Uloga žena u Drugom svjetskom ratu*. *Essehist* 7.
- Faiers, J. 2016. *Colors in Fashion*. Bloomsbury Academic. London.
- Hrvatsko novinarsko društvo: HND: prvo stoljeće: Hrvatsko novinarsko društvo 1910. – 2010*. 2010. Press Dana. Zagreb.
- Jagić, S. 2008. Jer kad žene budu žene prave. *Povijest u nastavi* 11.
- Kaiser, B. S. 1985. *The Social Psychology of Clothing*. Macmillan Publishing Company. New York.
- Kovač, L. 2014. *Nasta Rojc – kritička retrospektiva*. Umjetnički paviljon. Zagreb.
- La moda – Storia della moda dal XVIII al XX secolo*. 2015. Taschen. Kuln.
- Mrduljaš, I. 1984. *Zagrebački Kabaret*. Znanje. Zagreb.
- Simončić, K. N. 2012. Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. *Plejada*. Zagreb.
- Sušanj, B., Bilić, J., Štambak, D., Crljenko, Brkan, B., Andrić, V. 2004. *Zagreb*. MASMEDIA. Zagreb.
- Troy, N. 2002. *Fashion Theory – Paul Poiret's Minaret Style: Originality, Reproduction, and Art in Fashion*.
- Watkins, S. A., Rueda, M., Rodriguez, M. 2002. *Feminizam za početnike*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Wilcox, C., Lister, L. 2013. *Fashion*. V&A Publishing. London.
- Žene kroz povijest – zbornik radova*. 2012. Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Tisak**
- Domaće ognjište*. Od (1905./1906.) – (1909.): Udruga učiteljica, Modni prilog/urednica Maša Janković (1907./1908.). Zagreb: Prva hrvatska radnička tiskara u Zagrebu.
- Dom i svijet: ilustrovani list za zabavu, pouku i viesti o dnevnih događajih, javnom i društvenom životu, umjetnosti i znanosti, trgovini i obrtu, glasbi, kazalištu i modi*. 1888. – 1923. Ur. Stjepan Kugli, Zagreb: St. Kugli, Knjižara Jugoslavenske akademije i Kr. Sveučilišta.

Jutarnji list. 1912. – 1941. Ur. Josip Horvat, Zagreb: Tipografija.

Zvekan: humoristički list. 1890. – 1903. Prilog u *Dom i svijet*. Ur. Ferdinand Minnich. Zagreb: naklada knjižare Lav. Hartmana (St. Kugli).

Zvekan: ilustrovani šaljivi koledar. 1890. – 1925. Zagreb: Tisak Knjižara L. Hartmana (St. Kugli).

Ženski list : za modu, zabavu i kućanstvo. 1925. – 1938. Ur. Marija Jurić Zagorka, Zagreb: Konzorcij za izdavanje tiskopisa.

Internet izvori

E., A: <https://www.biografija.com/zuzi-jelinek/>, pristupljeno 5. 5. 2018.

Jagarčec, Nadica. <http://www.tz-kumrovec-desinic-zagorskasela.hr/sidonija-erdody-rubido/>, pristupljeno 26. 2. 2018.

Oraić Tolić, Dubravka; <http://www.matica.hr/vijenac/523/sto-je-matos-rekao-o-zenama-23002/>, pristupljeno 10. 11. 2017.

<http://www.cimo.hr/hr/projekti/2006/izloba-drugarica-%C3%A0-la-mode-odijevanje-i-moda-u-zagreb-od-1945-do-1969-godine.html>, pristupljeno 5. 5. 2018.

<http://www.enciklopedija.hr/>, pristupljeno 10. 11. 2017.

<http://www.msu.hr/?/en/17983/#/en/17982/>, pristupljeno 5. 5. 2018.